

ARCHAEOLOGIA adriatica

Sveučilište u Zadru / Universitas studiorum Jadertina / University of Zadar

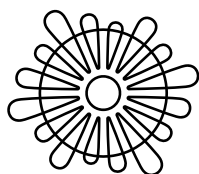
Odjel za arheologiju / Department of Archaeology / UDK 902/904

ISSN 1846-4807 / Archaeol. Adriat. / Vol. 18 / Zadar, 2024.

ARCHAEOLOGIA

adriatica

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA / UNIVERSITY OF ZADAR
ODJEL ZA ARHEOLOGIJU / DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

UDK 902/904

ARCHAEOL. ADRIAT.

ISSN 1846-4807

ARCHAEOLOGIA adriatica

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Lena Mirošević (predsjednica / *Chair*)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Ante Uglešić

TAJNICA / *Secretary*
Josipa Baraka Perica

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Igor Borzić (Sveučilište u Zadru), Martina Čelhar (Sveučilište u Zadru),
Tomislav Fabijanić (Sveučilište u Zadru), Josipa Baraka Perica (Sveučilište u Zadru),
Mirja Jarak (Sveučilište u Zagrebu), Marko Dizdar (Institut za arheologiju, Zagreb),
Biba Teržan (Univerza v Ljubljani), Gian Pietro Brogiolo (Università degli Studi di Padova)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address of the Editorial Board*
Archaeologia Adriatica
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23 200 522
E-mail: archaeologia.adriatica@unizd.hr

ARCHAEOLOGICA ADRIATICA REFERIRA SE U / *Archaeologia Adriatica is abstracted and indexed in*
DOAJ: Directory of Open Access Journals
- Ulrich's international periodicals directory
- DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-
Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
ERIHPLUS: European Reference Index for the Humanities and Social Science
SCOPUS

DOSTUPNO NA / *Available at*
Morepress (morepress.unizd.hr)
Hrčak. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (hrcak.srce.hr)

ČASOPIS IZLAZI JEDNOM GODIŠNJE / *Published annually*
ISSN 1846-4807 (Tisak)
ISSN 1848-9281 (Online)
DOI 10.15291/archeo
UDK Gorica Lovrić, Sveučilišna knjižnica u Zadru

NASLOVNICA / *Cover Page*
Foto / *Photo*: L. Bogdanić

Članci u časopisu su licencirani pod Creative Commons Attribution By 4.0 International Licence
The articles in the journal are licenced under a Creative Commons Attribution By 4.0 International Licence

SADRŽAJ / CONTENTS

JOSIPA BARAKA PERICA

O životu i djelu profesora emeritusa Brunislava Marijanovića
On the Life and Work of Professor Emeritus Brunislav Marijanović

11

ANA MARINOVIĆ

Bibliografija profesora emeritusa Brunislava Marijanovića
Bibliography of Professor Emeritus Brunislav Marijanović

25

LEO ARBUTINA, MARIO BODRUŽIĆ, DARIO VUJEVIĆ

Vela Pećina kod Kali na Ugljanu - novo nalazište kasnoga gornjeg paleolitika
na sjevernodalmatinskim otocima (Izvorni znanstveni članak)
*Vela Pećina Cave near Kali on Ugljan – a New Late Upper Palaeolithic
Site in the Northern Dalmatian Islands (Original scientific paper)*

35

KRISTINA HORVAT OŠTRIĆ, NICHOLAS TRIOZZI,

SARAH B. MCCLURE, KELLY REED, DORIS VIDAS

Rezultati probnoga arheološkog istraživanja neolitičkog
nalazišta Pod Jarugom (Prethodno priopćenje)
*Results of Archaeological Trial Excavations of the
Neolithic Site Pod jarugom (Preliminary report)*

77

TIHOMILA TEŽAK-GREGL

Kakve veze imaju Brezovljani s Butmirom? (Prethodno priopćenje)
What does Brezovljani have to do with Butmir? (Preliminary report)

123

MAJA KRZNARIĆ ŠKRIVANKO

Prostorna distribucija i unutarnja organizacija naselja sopotske
kulture na vinkovačkom području (Prethodno priopćenje)
*The Spatial Distribution and Internal Organisation of Sopot-Culture
Settlements in the Vinkovci Area (Preliminary report)*

141

DRAGANA RAJKOVIĆ, SELENA VITEZOVIĆ

Ukrasni predmeti od školjki s lokaliteta Osijek –
Hermanov vinograd (Izvorni znanstveni članak)
*Mollusc-Shell Decorative items from the Osijek –
Hermanov vinograd Site (Original scientific paper)*

229

JACQUELINE BALEN Lasinjska kultura u Bosni i Hercegovini - u svjetlu nalaza bočice iz Visokog Brda u Lupljanici kod Dervente (Stručni rad) <i>Lasinja Culture in Bosnia and Herzegovina – In the Light of a Miniature Bottle find from Visoko Brdo in Lupljanica near Derventa (Professional paper)</i>	255
MITJA GUŠTIN „Zajednica sa Skadarskog jezera” na prijelazu iz bakrenog u brončano doba (Izvorni znanstveni članak) <i>‘Lake Skadar Community’ at the Turn from the Copper to the Bronze Age (Original scientific paper)</i>	267
BIBA TERŽAN, ANA KRUH Srednjoeuropski elementi na srednjem Jadranu i njegovu zaleđu u rano brončano doba – rekapitulacija (Pregledni članak) <i>Central European Elements in the Central Adriatic and its Hinterland in the Early Bronze Age – A Recapitulation (Review paper)</i>	297
DOMAGOJ PERKIĆ, MARKO DIZDAR, HRVOJE POTREBICA, IVAN PAMIĆ Grob iz starijeg željeznog doba s groblja Nakovana – Zmijna (poluotok Pelješac) (Izvorni znanstveni članak) <i>An Early Iron grave at the Nakovana – Zmijna cemetery (Pelješac Peninsula) (Original scientific paper)</i>	329
MARTINA ČELHAR Fibule tipa Certosa Ic, Id i Ie u kontekstu novih nalaza iz Nadina (Izvorni znanstveni članak) <i>Ic-, Id- and Ie- type Certosa Fibulae in the Context of New Finds from Nadin (Original scientific paper)</i>	371
MATE PARICA Tragovi maslinarstva u prapovijesti istočnog Jadrana (Prethodno priopćenje) <i>Traces of Olive Cultivation in the Prehistoric Eastern Adriatic (Preliminary report)</i>	413

ANA MARINović

Novac gradova Arpija i Dirahija s istraživanja
na solinskoj Zaobilaznici (Stručni rad)

*Coins of the Cities of Arpi and Dyrrachion from Research
on the Solin-Zaobilaznica Site (Professional paper)*

431

DRAŽEN MARŠIĆ

Stubci s protomama Jupitra-Amona i Gorgone iz Zadra i problem
njihova arhitektonskog konteksta (Izvorni znanstveni članak)

*The Pillars with Protomes of Jupiter Ammon and Gorgon from Zadar
and their Architectural Context (Original scientific paper)*

445

FILOMENA SIROVICA, TATJANA TKALČEC, EVA BUĆA

Izvan izvornog konteksta: keramički nalazi iz groblja
oko crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori
(Izvorni znanstveni članak)

*Outside of the Original Context: Ceramic Finds from
the Graveyard next to the Church of the Assumption of
the Blessed Virgin Mary in Gora (Original scientific paper)*

477

KARLA GUSAR, ANA KARADOLE

Prilog poznavanju kasnosrednjovjekovne i novovjekovne keramike
u Dalmaciji – nalazi sa zadarskog Muraja (Izvorni znanstveni članak)

*A Contribution to the Study of Late Medieval and Early Modern Pottery
in Dalmatia – Finds from Zadar's Muraj (Original scientific paper)*

529

Upute autorima / Instructions for Authors

581

B. Marijanović

Osamnaesti svezak časopisa *Archaeologia Adriatica* posvećen je profesoru emeritusu Brunislavu Marijanoviću u znak zahvalnosti za sve što je učinio za Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru i arheologiju općenito.

The eighteenth volume of the journal *Archaeologia Adriatica* is dedicated to professor emeritus Brunislav Marijanović, as an expression of gratitude for everything he has done for the Department of Archaeology, University of Zadar and archaeology in general.

„ZAJEDNICA SA SKADARSKOG JEZERA” NA PRIJELAZU IZ BAKRENOG U BRONČANO DOBA

‘LAKE SKADAR COMMUNITY’ AT THE TURN FROM THE COPPER TO THE BRONZE AGE

MITJA GUŠTIN

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije
University of Primorska, Faculty of Humanities
Titov trg 5
SI – Koper 6000,
mitja.gustin@upr.si

UDK: 903.5(497.16)“636/637“

DOI: 10.15291/archeo.4677

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2024-6-3

Prihvaćeno / Accepted: 2024-9-15

KLJUČNE RIJEČI:

kneževski humci,
grobnice u obliku
kamenih cista, zajednica
sa Skadarskog jezera

Visoki kneževski humci s velikim grobnicama u obliku cista izrađenima od vapnenačkih ploča koji sadržavaju izuzetno bogate grobove, kao i oni sa jednostavnijim grobovima koji sadržavaju samo setove keramike, ukazuju na važnost zajednice i omogućavaju preciznije definiranje njezina kulturnog konteksta. Grobnice su geografski ograničene na malo područje između Kotorskog zaljeva, Skadarskog jezera i doline rijeke Zete u Crnoj Gori. Specifična grobna arhitektura, zgrčeni položaj pokojnika te istaknuti metalni i keramički predmeti ukazuju na osobitu kulturnu pojavu s poveznica koje moguće sežu do Bliskog istoka. Humci s grobnicama u obliku kamenih cista, i oni pripadnika elite i oni s jednostavnijim keramičkim priložima, predstavljaju istaknutu zajednicu koja je doživjela svoj procvat u razdoblju prijelaza iz mladog bakrenog u starije brončano doba, između 4. i 3. tisućljeća pr. Kr.

U prošlosti su jedinstveni žigosani i urezani ukrasi na keramici doveli do pogrešnog povezivanja tih utjecajnih kneževa sa zajednicama u gornjojadranskom zaleđu i Ljubljanskom barju, kao i s vučedolskom kulturom, koja potječe iz istočne Slavonije i Srijema na desnoj obali Dunava. Uz dužno poštovanje prema trudu koji su naši znanstveni prethodnici uložili u praćenje procesa davne prapovijesti, interpretacija „crnogorskog kneževskog horizonta”, koji predstavlja jednu od prvih prapovijesnih elita iz najviših društvenih slojeva, zahtijeva preciznost i odgovarajuću hijerarhiju. Nakon otkrića nekoliko humaka s grobnicama u obliku cista i kraljevskih insignija postalo je jasno koliko je veliko bilo područje na kojem je obitavala ova zajednica za koju, među ostalim i s obzirom na humke s područja susjedne Albanije, predlažemo ime „zajednica sa Skadarskog jezera” s prijelaza iz bakrenog u brončano doba.

KEY WORDS:

Princely mounds, cist
tombs, Lake Skadar
community

The high princely mounds, with large cist-type tombs made of limestone slabs and containing exceptional grave groups – as well as those with simpler grave groups consisting only ceramic sets – highlight the importance of this community and allow a more precise definition of their cultural background. These tombs are geographically confined to a small area between the Gulf of Kotor, Lake Skadar and the Zeta River plain in

Montenegro. The specific funerary architecture, the crouched position of the deceased, and the remarkable metal and ceramic artefacts all point to a distinct cultural phenomenon with connections that likely extend to the Near East. These mounds with cist tombs, both those of the high elite and those with simpler ceramic offerings, represent a remarkable community that flourished during the transition from the Late Copper Age to the Early Bronze Age, between the 4th and the 3rd millennia BC.

Previously, the unique stamp-rolled and excised decorations on the ceramics led to the erroneous association of these influential princes with communities in the upper Adriatic hinterland and the Ljubljansko Barje (Ljubljana Marshes), as well as with the Vučedol Culture with its origins in eastern Slavonia and Srijem on the right bank of the Danube.

With due respect to the efforts of our scholarly predecessors in tracing the processes of distant prehistory, the interpretation of the 'Montenegrin princely horizon', which represents one of the first prehistoric elites of the highest social strata, requires precision and appropriate hierarchy. Following the discoveries of several mounds without cist tombs and royal insignia, it has become clear how large the territory of this community was, for which we propose, also with regard to the mounds in neighbouring Albanian territory, the name of the Copper/Bronze Age 'Lake Skadar community'.

U radu se na temelju provedenih arheoloških terenskih istraživanja, kao i radova širokog spektra crnogorskih i međunarodnih znanstvenika, analiziraju najstariji kneževski humci Crne Gore. Zabilježeno je nekoliko znanstvenih priloga, zahvaljujući čemu su podaci o objektima *in situ* i istaknutim grobnim cjelinama ovih crnogorskih humaka dobro dokumentirani i prepoznati. Međutim, u sklopu budućih istraživanja trebat će se rasvijetliti uvjeti koji su doveli do formiranja ove zajednice, porijeklo njezinih posebnih pogrebnih običaja i istaknutih grobnih priloga, kao i njezina povezanost s mjerodavnim civilizacijskim tokovima razdoblja u kojem je postojala.

U dalekoj prošlosti, u vrijeme prijelaza iz 4. u 3. tisućljeće pr. Kr., jadranska obala Crnogorskog primorja i njegovo zaleđe s dolinama Zete i Morače te širim područjem zapadne i istočne obale Skadarskog jezera zauzimali su strateški položaj. Za pretpostaviti je da je područje bilo vitalno na rutama koje su povezivale zajednice središnjeg i zapadnog Balkana s onima u istočnijem dijelu Podunavlja. Tijekom tog razdoblja, obilježenog prijelazom iz mlađeg bakrenog u starije brončano doba, pojavila se moćna elita, jedna od najrepresntativnijih u Europi. Svoju je gospodarsku i društvenu važnost iskazivala izgradnjom monumentalnih grobnica. U grobnicama, smještenima pod visokim humcima, katkad nalazimo iznimne grobne priloge, koji odražavaju kulturno bogatstvo i strateški značaj regije.

Otkriće i objava prvog kneževskog humka u Tivtu na crnogorskoj obali predstavljali su osobito iznenađenje zbog iznimne grobne arhitekture i pripadajućih nalaza. Znanstvenici Maja Parović-Pešikan i Vojislav Trbuhović ne samo da su pokop datirali u točan vremenski okvir, već su ga na temelju žigosanih i urezanih ukrasa na keramici pronađenoj u grobnicama i povezali sa sličnom keramikom iz Ljubljanskog Barja.¹

Setovi keramike bili su i ostali osobito istaknuta značajka u ovim kraljevskim grobovima.

This paper examines Montenegro's oldest princely mounds, drawing on archaeological fieldwork and reports by a wide range of Montenegrin and international researchers. Several scholarly contributions have been made, which have resulted in the architectural data *in situ* and the prominent grave groups of this Montenegrin mounds being well documented and recognised. However, future research must clarify the conditions that led to the formation of this community, the origins of its exceptional funeral practices and remarkable grave goods, and its connections with the relevant civilizational currents of the period.

In the distant past, the Adriatic coast of Montenegrin Primorje (coast) and its hinterland, including the Zeta and Morača river valleys and the wide surroundings of the western and eastern sides of Lake Skadar, occupied a strategic position during the transition from the 4th to the 3rd millennium BC. This location seems to have served as a vital link on the routes connecting the populations of the central and western Balkans with those further east in the Danube valley. During this period, which marks the transition from the Late Copper Age to the Early Bronze Age, a powerful elite emerged, one of the most representative in Europe. They expressed their economic and social importance through the monumental construction of their tombs. Their tombs, located under high mounds, were sometimes accompanied with exquisite grave goods, reflecting the cultural richness and strategic prominence of the region.

The discovery and publication of the first princely mound in Tivat on the Montenegrin coast came as a remarkable surprise due to the extraordinary grave architecture and objects found inside. Researchers Maja Parović-Pešikan and Vojislav Trbuhović not only placed the burial in the correct chronological frame, but also linked it to similar pottery from Ljubljansko Barje, based on the stamp-rolled and excised decorated ceramic found in the grave.¹

¹ PAROVIĆ-PEŠIKAN, TRBUHOVIĆ 1971.

¹ PAROVIĆ-PEŠIKAN, TRBUHOVIĆ 1971.

Na njih posebno upućuje Stojan Dimitrijević u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, klasificirajući zajednicu kao dio „jadranskog tipa ljubljanske kulture”. Kultura se, navodno, rasprostire duž istočnojadranske obale, od pećina na talijanskom kršu u tršćanskom zaleđu do humaka na lokalitetu Pazhok u Albaniji. Dimitrijević je utvrdio manje od desetak nalazišta, od čega šest pećina, jedno naselje i četiri humka, od kojih dva u Crnoj Gori. Te je lokalitete pripisao ljubljanskoj kulturi na temelju nalaza keramike koja podsjeća i na alpski i vučedolski tip i njihove dekoracije.²

Arheologinja Margarita Primas 90-ih je godina XX. stoljeća radila na iskapanjima drugog kneževskog humka u Tivtu i detaljno analizirala pogrebne običaje te pozorno istražila svaki predmet pronađen u grobnici u obliku ciste. Kako navodi M. Primas, karakteristična obilježja i oblici keramike naveli su je da je pripiše jedinstvenoj kategoriji. Navodi: „*Da sich zwischen der montenegrinischen Keramik (Velika und Mala Gruda, Rubeža) und der Facies Ig (Ljubljansko barje, op. autora) keine spezifische Parallelen erkennen lassen und auch die ehemals vermutete Synchronlage wohl abzulehnen ist, empfiehlt sich die Definition einer montenegrinischen Lokalfacies, die wir in folgendem Facies Kotor nennen. Von zukünftigen Forschungen in Nordalbanien ist mit großer Wahrscheinlichkeit eine Erweiterung in diese Richtung zu erwarten*” [„Budući da nisu uočljive specifične analogije između crnogorske keramike (Velika i Mala Gruda, Rubeža) i facijesa Ig (Ljubljansko barje, op. autora) te valja odbaciti negdašnje pretpostavke o sinkronosti lokaliteta, preporučljivo bi bilo uvesti pojam crnogorski lokalni facijes koji ćemo u daljnjem tekstu nazivati facijes Kotor. Velika je vjerojatnost da bi buduća istraživanja na sjeveru Albanije mogla donijeti daljnje spoznaje u tom smjeru”] te je vremenski i kulturno smješta unutar mlađeg bakrenog doba. Oprezno ih naziva „jadranskim tipom”, s osobitom naglaskom na pojmu „facijes Kotor”.³

The ceramic sets were and still are a prominent feature of these royal graves. In *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, they were highlighted by Stojan Dimitrijević, who defined this community as part of the ‘Adriatic type of the Ljubljana Culture’. This culture should be distributed along the eastern Adriatic coast from the caves in the Trieste hinterland on the Italian Karst to the Pazhok mounds in Albania. Dimitrijević identified less than a dozen sites; six are caves, one is a settlement, and four are mounds, two of which are in Montenegro. He attributed these sites to the Ljubljana Culture based on their ceramics, which are reminiscent of both Alpine and Vučedol types, and their decoration.²

Margareta Primas, the archaeologist who excavated the second princely mound in Tivat in the 1990s, carried out a detailed analysis of burial practices and meticulously examined each item found in the cist tomb. According to M. Primas, the ceramics have distinctive features and forms that led her to categorise them uniquely. She argued: “*Da sich zwischen der montenegrinischen Keramik (Velika und Mala Gruda, Rubeža) und der Facies Ig (Ljubljansko barje, note by the author) keine spezifische Parallelen erkennen lassen und auch die ehemals vermutete Synchronlage wohl abzulehnen ist, empfiehlt sich die Definition einer montenegrinischen Lokalfacies, die wir in folgendem Facies Kotor nennen. Von zukünftigen Forschungen in Nordalbanien ist mit großer Wahrscheinlichkeit eine Erweiterung in diese Richtung zu erwarten*” and placed it chronologically and culturally within the Late Copper Age. She cautiously refers to these as the ‘Adriatic type’, highlighting in particular the ‘facies Kotor’.³

In a comprehensive monograph detailing the most significant Copper and Bronze Age finds from Montenegro,⁴ the surprising

² DIMITRIJEVIĆ 1979: 321.

³ PRIMAS 1996: 135.

² DIMITRIJEVIĆ 1979: 321.

³ PRIMAS 1996: 135.

⁴ SAVELJIĆ BULATOVIĆ, LUTOVAC 2003.

U monografiji koja donosi pojedinosti o najznačajnijim nalazima iz bakrenog i brončanog doba iz Crne Gore⁴ prvi je put predstavljeno iznenađujuće otkriće humka Gruda Boljevića s početka 2000-ih u Podgorici. Ovi istaknuti vladari, pokopani u Tivtu, Podgorici i okolici Nikšića, dobili su prvo priznanje znanstvene zajednice 2006. na izložbi Aleksandra Durmana *Simbol boga i kralja* u Zagrebu.⁵ Novo zanimanje za ove humke s grobnicama u obliku cista uglavnom je rezultat analiza Blagoja Govedarice i Mila Bakovića,⁶ a kasnije je došlo do objavljivanja monografije o humku s lokaliteta Gruda Boljevića u Podgorici.⁷ Uz njih, ističu se i humci s grobnicama u obliku cista u kojima je otkriveno keramičko posuđe (još uvijek nazvano ljubljansko-jadranskog tipa) slično onome iz Tivta i Podgorice, pronađene prije nešto manje od desetljeća na lokalitetima Sutomore u Crnogorskom primorju i Kujava kraj Danilovgrada.⁸

Joseph Maran interpretirao je središnje grobnice s lokaliteta Velika i Mala Gruda i Gruda Boljevića kao crnogorske inačice rane vučedolske kulture tijekom starijeg brončanog doba.⁹ Štoviše, sljedbenici Dimitrijevićeva učenja i dalje su te nalaze smatrali dijelom jadranske inačice ljubljansko-vučedolskog kulturnog horizonta.¹⁰

Na konferenciji *Kneževski grobovi između Kavkaza i Atlantika, 3500. – 2500. pr. Kr.* održanoj u listopadu 2018. u crnogorskoj prijestolnici Podgorici, Blagoje Govedarica u svom je predavanju *Hijerarhija simbola moći i statusa u grobovima 4. i 3. tisućljeća pr. Kr.* ponovno naglasio važnost tih humaka.¹¹

U svojem radu, posvećenom razvojnim faza-

discovery of the Gruda Boljevića mound at Podgorica in the early 2000s was presented for the first time. These outstanding rulers, buried at Tivat, Podgorica and in the surroundings of Nikšić, received the first scientific appraisal in 2006 at the Aleksandar Durman's exhibition of *Symbol of God and King* in Zagreb.⁵ The renewed focus on these mounds with cist tombs is largely due to the analyses conducted by Blagoje Govedarica and Mile Baković,⁶ which later resulted in the monographic publication on the mound at Gruda Boljevića in Podgorica.⁷ Additionally, mounds with tomb cists, featuring ceramic vessels (still of the Ljubljana-Adriatic type) similar to those from Tivat and Podgorica, excavated less than a decade ago at Sutomore on the Montenegrin coast and at Kujava near Danilovgrad, were also highlighted.⁸

Joseph Maran proposed that the central graves of Velika and Mala Gruda and Gruda Boljevića represented Montenegrin variants of the Late Vučedol Culture during the Early Bronze Age period.⁹ Furthermore, adherents of the Dimitrijević school continued to regard these discoveries as part of the Adriatic variant of the Ljubljana-Vučedol Culture horizon.¹⁰

At the conference *Princely Graves between the Caucasus and Atlantic, 3500-2500 BCE* held in October 2018 in Podgorica, the capital of Montenegro, Blagoje Govedarica in his lecture, titled *The Hierarchy of Power and Status Symbols in Graves of the 4th and 3rd Millennium BC*, emphasised again the significance of these mounds.¹¹

In her study of the ceramic and chronological phases of Ljubljansko Barje, Elena Legisha identified strong links between the Adriatic

⁴ SAVELJIĆ BULATOVIĆ, LUTOVAC 2003.

⁵ GUŠTIN 2006.

⁶ GOVEDARICA 2010; BAKOVIĆ, GOVEDARICA 2009; 2010; BAKOVIĆ 2011.

⁷ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015; v. i GUŠTIN 2017.

⁸ ZAGARČANIN 2016; LUTOVAC 2017.

⁹ MARAN 1998: bilj. 243.; 2007: 8–12.

¹⁰ GOVEDARICA 2010; ZAGARČANIN 2016; LUTOVAC 2017.

¹¹ Neobjavljeno.

⁵ GUŠTIN 2006.

⁶ GOVEDARICA 2010; BAKOVIĆ, GOVEDARICA 2009; 2010; BAKOVIĆ 2011.

⁷ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015; see also GUŠTIN 2017.

⁸ ZAGARČANIN 2016; LUTOVAC 2017.

⁹ MARAN 1998: note 243; 2007: 8–12.

¹⁰ GOVEDARICA 2010; ZAGARČANIN 2016; LUTOVAC 2017.

¹¹ Unpublished.

ma keramike i kronološkim fazama Ljubljanskog barja, Elena Legisha prepoznala je snažne veze između zajednica koje su nastanjivale jadransko priobalje i njihove inačice ljubljanske kulture na temelju ukrašavanja urezivanjem i keramičkih formi. Međutim, nije pronađena jasna poveznica sa setovima keramike iz kneževskih humaka u Crnoj Gori. Uočila je sličnost u sintaksi crnogorskog ukrasa i keramike vučedolske kulture te podržala uporabu izraza „crnogorska inačica vučedolske kulture” koji je predložio J. Maran.¹²

Sveobuhvatan pregled grobnih humaka razmještenih duž istočnojadranske obale tijekom 3. tisućljeća pr. Kr. nedavno je predstavio Stašo Forenbaher. Njegov rad također uključuje analizu pojave crnogorskih grobnih humaka s posebnim naglaskom na grobnice u obliku cista i njihovu dataciju u prvu četvrtinu 3. tisućljeća pr. Kr. U svojoj temeljitoj studiji keramičkih nalaza otkrivenih na golemom istočnojadranskom području Forenbaher kategorizira crnogorske keramičke grobne priloge prema specifičnim kriterijima, uključujući i tipove ljubljansko-jadranske te cetinske keramike.¹³

U publikaciji objavljenoj prigodom izložbe *Prvi kraljevi Europe*, dragocjeni predmeti iz humka s lokaliteta Gruda Boljevca klasificirani su u poglavlju *Prvo zlatno doba: bakreno doba*. Nemanja Radunović grobne priloge u katalogu razvrstava prema posudama korištenima za ukope kao lokalnu varijantu – (južno) jadranski tip ljubljanske kulture – i datira ih na početak razdoblja između 3100. i 3000. godine pr. Kr.¹⁴

Definiranje crnogorskih setova keramike (sl. 5) kao ljubljanske (vučedolske) jadranske keramike i njihovo datiranje u starije brončano doba ostaje središnja tema mnogih rasprava, odražavajući snažnu tradiciju jugoslavenske

coastal communities and their variant of the Ljubljana Culture, based on the excised ornament and ceramic forms. However, no clear connections could be found to the ceramic sets from the princely mounds in Montenegro. She observed a resemblance in the syntax of Montenegrin decoration to that of the ceramics of the Vučedol Culture and endorsed the use “Montenegrin variant of the Vučedol Culture,” as proposed by J. Maran.¹²

A comprehensive examination of the burial mounds situated along the eastern Adriatic coast during the 3rd millennium BC was recently presented by Stašo Forenbaher. His work also includes an analysis of the Montenegrin mound burial phenomenon, with a particular focus on cist tombs and the dating of these to the first quarter of the 3rd millennium BC. In his thorough study of ceramic finds discovered across a vast area of the Eastern Adriatic, Forenbaher categorises the Montenegrin ceramic grave goods according to specific criteria, including the Ljubljana-Adriatic and Cetina ceramic types.¹³

In the accompanying publication for the exhibition *The first Kings of Europe*, the precious objects from the Gruda Boljevca mound are classified in the chapter: *The first Gilded Era, The Copper Age*. In catalogue, Nemanja Radunović posits the grave goods according to burial vessels – as a local variant: the (south) Adriatic type of the Ljubljana Culture and dates them to early in between 3100 and 3000 BC.¹⁴

The Ljubljana (Vučedol) Adriatic ceramic definition of Montenegrin ceramic sets (Fig. 5) and their dating to the Early Bronze Age remain a central theme in many discussions, reflecting a robust tradition of the Yugoslav archaeological school. Although not definitively proven, M. Primas proposed a shift in the cultural association with the pottery of the

¹² LEGHISSA 2021: 11.

¹³ FORENBAHER 2023. Vidi bazične radove: GOVEDARICA 1989; 2006; MARIJANOVIĆ 1991.

¹⁴ RADUNOVIĆ 2022: 48–50; upućuje na rad BAKOVIĆ, GOVEDARICA 2010.

¹² LEGHISSA 2021: 11.

¹³ FORENBAHER 2023. See also basic works: GOVEDARICA 1989; 2006; MARIJANOVIĆ 1991.

¹⁴ RADUNOVIĆ 2022: 48–50; he references the paper BAKOVIĆ, GOVEDARICA 2010.

arheološke škole. Unatoč pomanjkanju čvrstih dokaza, M. Primas predlaže odmak od povezivanja ove kulture s keramikom s lokaliteta Ljubljansko barje, polazeći od pretpostavke o postojanju zajednice na temelju analize metalnih nalaza iz mlađeg bakrenog doba na Bliškom istoku. S obzirom na brojne veze između kraljevskih insignija na Istoku,¹⁵ i ja se priklanjam tom gledištu. Radi boljeg razumijevanja logike datiranja i ubiciranja ovih prvih vladara, prvo treba podsjetiti na obilježja njihovih pogrebnih običaja i grobnih cjelina.

HUMCI I GROBNICE

Gradnja velikih humaka i grobnica u obliku cista od iznimno teških vapnenačkih ploča ukazuje na visoko razvijenu socijalnu strukturu. Postojanje monumentalnih humaka, uz kraljevske insignije i druge statusne simbole, ukazuje na iznimnu ulogu ove regije u odnosu na niže slojeve u hijerarhiji u ostalim društvenim zajednicama na području Balkana i srednje Europe.

Prve grobnice elita mlađeg bakrenog doba na području Crne Gore u pravilu su građene u nekoliko faza. U prvoj fazi iskopala bi se jama dubine približno jednog metra i orijentirana u smjeru istok – zapad. Po završetku pogrebnog obreda u jamu bi se položilo pokojnika ili pokojnicu. U grobnicama načelno nije bilo priloga, izuzev pokojeg skromnijeg predmeta. Nakon toga bi se jama zapunila zemljom iskopanom iz bliže okolice, a nad njom bi se podigao visok, izgledom upečatljiv humak (sl. 1/1). Primjer takvih ranih pogrebnih običaja i arhitektonskih oblika predstavljaju humak s lokaliteta Gruda Boljevića tijekom faze 1, kao i ostali primjeri iz regije, među kojima obližnji humci s lokaliteta Shtoj (Štoj) u istočnom zaleđu Skadarskog jezera.¹⁶ Ti humci često su okruženi manjim suhozidi-

Ljubljansko Barje, suggesting the existence of a community based on the examination of metal finds from the Late Copper Age of the Near East. Given the numerous connections between royal insignia in the East,¹⁵ I have also aligned with this perspective. In order to gain a deeper understanding of the rationale behind the dating and positioning of these first rulers, it is first necessary to present again the characteristics of their burial practices and grave assemblages.

THE MOUNDS AND GRAVES

The construction of large mounds and cist tombs, built with extremely heavy limestone slabs, indicates a highly developed social structure. The existence of these monumental mounds, accompanied by royal insignia and other status symbols, demonstrate the exceptional role this region played in relation to the lower strata of hierarchy in other Balkan and central European societies.

The first graves of the Late Copper Age elites in the Montenegro region were typically constructed in several stages. Initially, a pit about 1 meter deep, oriented east-west, was excavated. Once the funeral ceremony had concluded, the deceased was placed in this pit. The graves generally lacked grave goods, except for occasional modest objects. Subsequently, the pit was filled with earth sourced from the surrounding area, and a high, visually striking mound was erected over it (Fig. 1/1). An exemplary illustration of these early funerary practices and architectural forms is the mound at Gruda Boljevića during phase 1, along with other regional examples, such as the nearby mounds at Shtoj (Štoj) in Lake Skadar eastern hinterland.¹⁶ These mounds frequently exhibit the presence of small dry-stone walls surrounding them, and are typically less sub-

¹⁵ V. i DURMAN 2006: 67–76.

¹⁶ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 34–35, sl. 17.

¹⁵ See also DURMAN 2006: 67–76.

¹⁶ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 34–35, Fig. 17.

ma i manji su od humaka kasnijih generacija.

U sljedećoj fazi [ove društvene zajednice] gradile su se složenije grobnice u obliku cista od velikih vapnenačkih ploča ili drugih kamenih materijala. U samom središtu budućeg humka, izravno na zemlju postavile bi se četiri velike ploče koje su tvorile grobnu cistu dimenzija približno 1,30 x 0,80 metara. Na lokalitetu Kujava II znanstvenici su uočili postojanje zaravnatog i nabitog zemljanog platoa koji je na lokalitetu Mogila na rake izgrađen od vapnenačkih ploča ili kamenja te su po njemu razasuti manji ulomci keramike i pepela.

U sklopu pogrebnog obreda pokojnik se polagao u cistu u zgrčenom položaju u smjeru sjeveroistok – jugozapad, uz grobne priloge. Nakon polaganja pokojnika, četiri okomite ploče i cijelu komoru prekrili bi većim vapnenačkim pločama.

Nakon prekrivanja grobnica u obliku cista teškim stijenama, preko njih bi nasipali visoku zemljanu ili kamenu gomilu. Na lokalitetu Kujava II rubovi humka su ojačani velikim vapnenačkim stijenama. Zanimljivo je da, kad je riječ o kneževskom grobu s lokaliteta Gruda Boljevića (faza 2), iznenađuje da nisu otkriveni vidljivi ostaci kamenih ili vapnenačkih ploča (sl. 1/1).

Grobnice s kneževskom opremom, kao što su one na položajima Mala i Velika Gruda (sl. 1/4) te 2. faza na položaju Gruda Boljevića, obično su se gradile za jednu osobu koja je bila pripadnik društvene elite. Iznimno su u tumulu na lokalitetu Kujava II jedna uz drugu izgrađene dvije grobnice u obliku cista (sl. 1/3). U grobnici 1 ukopani su posmrtni ostaci triju osoba: adolescenta i dviju odraslih osoba. U grobnici 2 nalazio se ukop samo jedne odrasle osobe. Sličan slučaj višestrukih istodobnih ukopa zatečen je u tumulu na lokalitetu Mogila na rake (sl. 1/2), gdje su pronađeni ostaci muškarca, dječaka te, vjerojatno, žene.

U samom središtu tumula na lokalitetu Gruda Boljevića pronađena su dva ukopa. Prvi, nazvan „osnivač”, položen je u raku. Jedini

stantial than those of later mound generations.

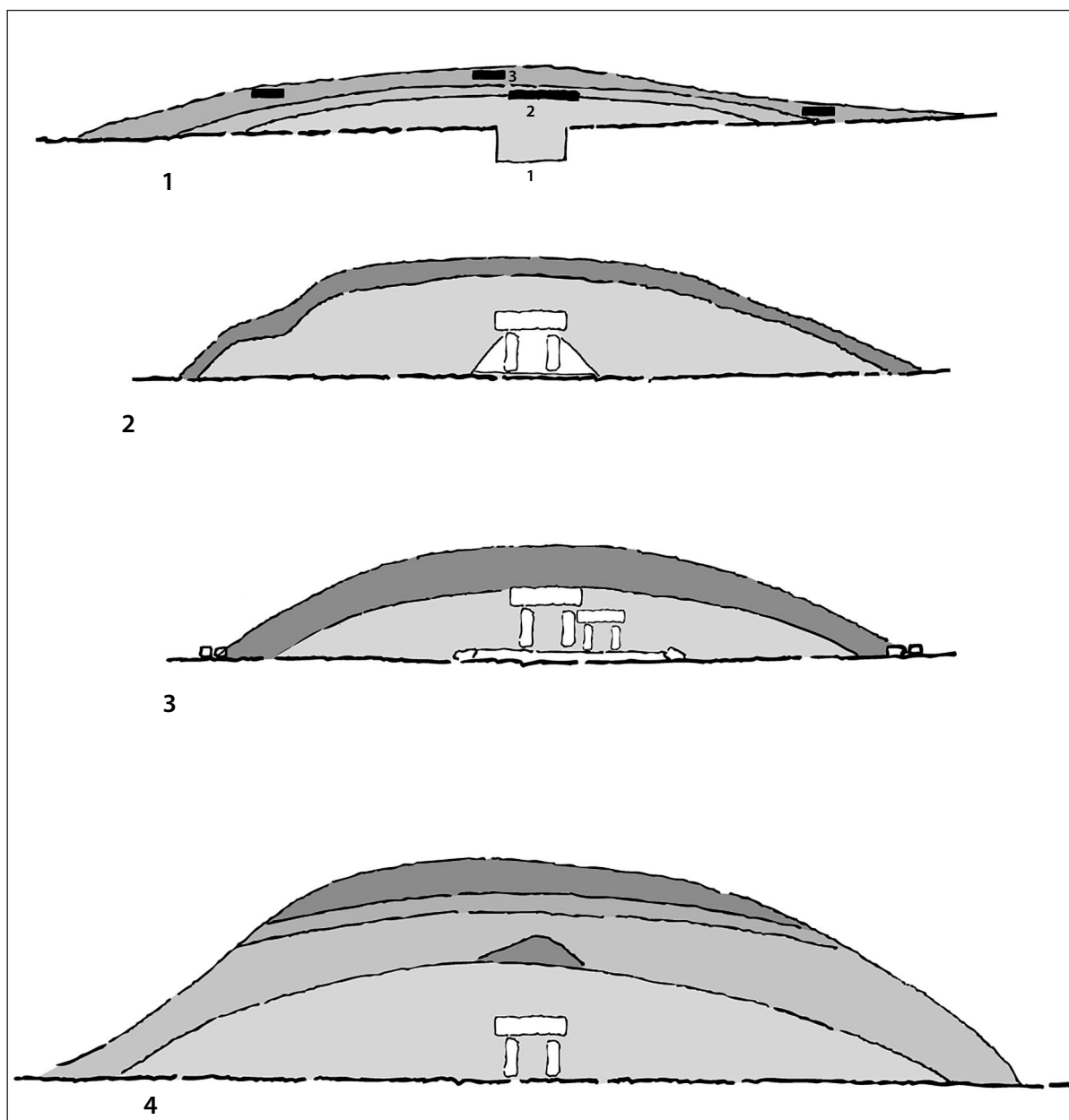
In the next phase (of this society), elaborate cists tombs were constructed from large limestone slabs or other lithic materials. At the centre of the future mound, four large slabs were placed directly on the earth, forming a tomb cist approximately 1.30 x 0.80 metres in size. Researchers observed the presence of a platform in Kujava II constructed as a prepared earthen plateau, at Mogila na Rake constructed from limestone plates or stones, scattered with small fragments of ceramics and ashes.

During the funerary ceremony, the deceased was placed inside the cist tomb, in a crouched position, from northeast to southwest, accompanied with grave goods. Once the deceased had been placed inside, the four vertical slabs and the entire chamber were covered with larger limestone slabs.

Once the cist tomb had been covered with heavy stone rocks, a high mound of earth or stones was constructed over them. In Kujava II the edges of mound were reinforced with large limestone rocks. Interestingly, in the case of the princely grave from Gruda Boljevića (phase 2), there are surprisingly no evidential remains of stone or limestone slabs (Fig. 1/1).

Tombs equipped with princely equipment, such as those in Mala and Velika Gruda (Fig. 1/4), and Gruda Boljevića, phase 2, were typically constructed for a single elite individual. Exceptionally, two cist tombs were built side by side in the Kujava II mound (Fig. 1/3). Tomb 1 contained burials of three individuals: a juvenile and two adults. Tomb 2 contained only one adult. A similar case of multiple simultaneous burials was found in the mound at Mogila na Rake (Fig. 1/2), where the remains of a man, a young boy, and possibly a woman were discovered.

In the Gruda Boljevića mound, two burials were placed in the centre of the mound. The first, referred to as ‘the founder’, was buried in a pit. The only artefact associated with ‘the founder’ was a flint tool. The pit grave under

SLIKA 1. Shematski prikaz humaka mlađeg bakrenog doba u Crnoj Gori: 1. Podgorica – Gruda Boljevića (prema: Guštin, Preložnik 2015: sl. 22); 2. Sutomore – Mogila na rake (prema: Zagarčanin 2016: sl. 2a); 3. Kujava II kod Danilovgrada (prema: Lutovac 2017: sl. 2); 4. Tivat – Velika Gruda (prema: Della Casa 1996: sl. 18). (M = 200. Skica: Guštin 2017., sl. 2)

FIGURE 1 Schematic view of Late Copper Age mounds in Montenegro: 1 Podgorica-Gruda Boljevića (after Guštin, Preložnik 2015: Fig. 22); 2 Sutomore-Mogila na Rake (after Zagarčanin 2016: Fig. 2a); 3 Kujava II by Danilovgrad (after Lutovac 2017: Fig. 2); 4 Tivat-Velika Gruda (after Della Casa 1996: Fig. 18). (M = 200. Sketch: Guštin 2017: Fig. 2)

predmet povezan s „osnivačem” bila je kременa alatka. Grobnica ispod humka upućuje na mogućnost da je pokojnik bio jedan od prvih pripadnika ili osnivača nove civilizacije u regiji.

Drugi ukop [bez kostiju], položen na površinu prvog humka, jedan metar iznad „osnivačeve” grobnice i poznat kao „knez”, sadržavao

mound suggests that the individual may have been one of the pioneers or founders of a new civilisation in the region.

The second burial [with no bones], placed on the surface of the first mound, 1 metre above ‘the founder’s’ pit grave and known as ‘the prince’, contained grave goods – a rich

je grobne priloge – bogatu zbirku predmeta, uključujući osobnu odjeću i oružje. Građa je tipična za „kneževski horizont”.

Značajna promjena dogodila se u trećoj fazi razvoja humaka, što je najbolje ilustrirano na primjeru Kuća Rakića. Riječ je o humku s nekoliko grobova pripadnika iste obitelji ili plemena, s manjim razlikama u veličini i grobnim priložima, ali bez očite diferencijacije.¹⁷

ORUŽJE I NAKIT

Humci s lokaliteta Mala i Velika Gruda u Tivtu te Gruda Boljevića u Podgorici sadržavali su istaknute primjerke oružja kao insignije i dragocene osobne ornamente kao statusne simbole. Njihovo značenje ne proizlazi samo iz njihova oblika ili materijala, već i iz visokog statusa njihovih vlasnika.

Među pronađenim oružjem je zakrivljena kamena bojna sjekira iz Grude Boljevića te još jedna bojna sjekira iz grobnice s položaja Mala Gruda, izrađena od elektruma/srebra (sl. 2/ 2–3). Kamene bojne sjekire, poznate po svojim razrađenim oblicima i visokoj kvaliteti izrade, čest su nalaz u primarnim područjima rasprostranjenosti jamne kulture i kulture katakombnih grobova, kao što ilustrira primjerak sjekire iz Luganska i sjekirâ tipa Mihajlovka. Važno je napomenuti da obje sjekire imaju identične zlatne kapice koje su pokrivale gornji kraj drška, što je značajan pokazatelj njihove kronološke podudarnosti i njihova porijekla iz iste [lokalne] radionice.¹⁸

U oba groba otkriveni su elitni bodeži s trokutastim oštricama. Na lokalitetu Gruda Boljevića otkriven je brončani primjerak, dok je na lokalitetu Mala Gruda pronađen zlatni bodež (sl. 2/1). Ti tipovi bodeža bili su široko rasprostranjeni u geografskom smislu, pri čemu zlatni

collection of items including personal attire and weapons. These artefacts are typical of the ‘princely horizon’.

A significant change occurred in the third phase of the development of mounds, which is best illustrated in the case of Kuće Rakića. It is a mound with several graves belonging to the same family or genus, with slight differences in size and grave goods, but without obvious differentiation.¹⁷

WEAPONS AND JEWELLERY

The mounds of Mala and Velika Gruda in Tivat and Gruda Boljevića in Podgorica contained outstanding weapons as insignia and precious personal ornaments as status symbols. Their meaning derived not only from their form or material but also from the high status of their owners.

Weapons found include a curved stone battle axe from Gruda Boljevića and another battle axe from the grave at Mala Gruda, made of electrum/silver (Fig. 2/ 2,3). Stone battle axes, known for their elaborate forms and high quality, are frequently discovered in the primary regions of the Yamnaya and Catacomb cultures, as exemplified by the Lugansk axe and the axes of the Mihajlovka type. It is noteworthy that both axes feature an identical golden shaft-hole cap, serving as a strong indicator of their chronological correspondence and origin from the same [local] workshop.¹⁸

Elite daggers with triangular blades were discovered in both graves. A bronze example was uncovered at Gruda Boljevića, while a gold dagger (Fig. 2/1) was found at Mala Gruda. These types of daggers were geographically widespread, with the golden dagger showing strong parallels at sites such as Bayindirlik,

¹⁷ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 35, 40.

¹⁸ O prenošenju znanja ili mobilnosti obrađivača metala i proizvodnji sjekira s cilindričnim produžetkom za nasad drška na početku starijeg brončanog doba v. TERŽAN 2023: 170–171.

¹⁷ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 35, 40.

¹⁸ For the transfer of knowledge or mobility of metallurgists and production of collared axe type in the begin of Early Bronze Age see TERŽAN 2023: 170–171.

SLIKA 2. Oružje crnogorskih knezova. 1–2 Mala Gruda kod Tivta, 3 Gruda Boljevića u Podgorici (snimio: T. Lauko)

FIGURE 2 The weapons of Montenegrin princes. 1–2 Mala Gruda by Tivat, 3 Gruda Boljevića at Podgorica (photo by T. Lauko)

bodež ima značajne analogije na lokalitetima kao što su Bayindirlik, Karataş i Alaca-Hüyük u Maloj Aziji.¹⁹ Među oružjem pronađenim u Velikoj Grudi su i jednostavna plosnata sjekira, kao i razne teške alatke različitih oblika.

U sva tri „kneževska” groba pronađeni su predmeti za osobno ukrašavanje, uključujući zlatne karičice za kosu tipa Lefkada (sl. 3/1). Taj je tip karičica za kosu s preklapajućim krajevima bio rasprostranjen na širokom području od donjeg toka Dunava do Karpatske kotline. Ukrasi su pronađeni osobito uz pojedinačne ukope na lokalitetima Steno na grčkom otoku Lefkadi, Velika Gruda, kao i drugima, primjerice Kumane (Srbija), Tärnava, Venec, Jurilovca (Bugarska), Ampoița i Craiova (Rumunjska). Lokalna inačica, poznata kao tip Mala Gruda, sa širokim čunjastim završecima, jednoznačno je prepoznata na lokalitetima Velika i Mala Gruda u Tivtu, kao i Grudi Boljevića (sl. 3/2).²⁰

Karataş, and Alaca-Hüyük in Asia Minor.¹⁹ In the Velika Gruda mound, the range of weapons also includes a simple flat axe and various heavy tools of different shapes.

Items of personal adornment, including golden lockrings of the Leukas type of personal head ornament, were found in all three ‘princes’ mounds (Fig. 3/1). This type of lockring, with overlapping ends, was widespread over a large area from the Lower Danube to the Carpathian Basin. These ornaments were found in particular in individual burials at Steno on the Greek island of Leukas, Velika Gruda, and other sites such as Kumane (Serbia), Tärnava, Venec, Jurilovca (Bulgaria), and Ampoița and Craiova (Romania). A local variant, known as the Mala Gruda type with wide conical ends, has been uniquely identified at Velika and Mala Gruda in Tivat, as well as at Gruda Boljevića (Fig. 3/2).²⁰

Such rings, indicating the highest social

¹⁹ PRIMAS 1996: 88–91, 161.

²⁰ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: sl. 11; DANI 2021: sl. 9.

¹⁹ PRIMAS 1996: 88–91, 161.

²⁰ GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: fig. 11; DANI 2021: fig. 9.

SLIKA 3. Zlatne karičice tipa Lefkada i Mala Gruda: Velika Gruda (snimio: T. Lauko)

FIGURE 3 Golden lockrings of Leukas and Mala Gruda types: Velika Gruda (photo by T. Lauko)

Takve karičice, koje ukazuju na najviši društveni status, nosili su i muškarci i žene te su varirale od regije do regije. Njihova prisutnost ukazuje na veze između tih udaljenih zajednica. S obzirom na sličnost i pozamašan broj nalaza takvih karičica na Lefkadi, karičice iz Tivta i Podgorice očito su povezane s tim dijelom jonskog odnosno egejskog područja. Osim toga, pojedinačni primjeri karičica tipa Lefkada stigli su i do sjeveroistočnog Podunavlja, vjerojatno razmjenom ili kao prototipovi za lokalne zlatare, s obzirom na to da su karičice od plemenitih metala bile prepoznatljivo obilježje jamne kulture. Slično tome, zlatni ukrasi za kosu sredozemnog tipa postali su popularni diljem grčkog poluotoka, Crne Gore i južnokarpatškog područja, osobito u drugoj polovici 3. tisućljeća pr. Kr.²¹

Vrijedni grobni prilozi pronađeni u nekim kneževskim grobovima ne samo da demonstriraju zanatsko umijeće i pristup udaljenim trgovačkim mrežama,²² nego – što je još važnije – odražavaju visok društveni status pokojnika duž crnogorskog dijela jadranske obale i u dolini Zete.

S obzirom da se ta populacija vjerojatno najvećim dijelom razvila zahvaljujući napretku metalurgije, razumljivo je da metalni predmeti pronađeni u kneževskim grobovima – uključujući i nakit i oružje – odražavaju sofisticiranost visokorazvijenih zajednica na istoku.

KERAMIKA

Ovi specifični setovi keramike ukrašene žigosanjem i urezivanjem (sl. 4–5) grobni su prilog koji je zajednički svim grobnicama u obliku cista horizonta mlađeg bakrenog / starijeg brončanog doba. Svaki grob tipično sadržava plitki tanjur s lepezastim proširenjem te krčag ili vrč, kao što je slučaj s nalazima zatečenima u tumulima Mala Gruda, Gruda Boljevića

status, were worn by both men and women and varied from region to region. Their presence underlines the links between these distant communities. Given the similarity and the considerable number of such rings found on Leukas, the rings from Tivat and Podgorica should be linked to this part of the Ionian and Aegean. Additionally, individual examples of Leukas-type rings also reached the northeastern Danube region, probably through exchange or as prototypes for local goldsmiths, since precious metal lockrings were a distinctive feature of the Yamnaya culture. Similarly, golden hair ornaments of the Mediterranean type became popular across the Greek peninsula, Montenegro, and the southern Carpathian area, especially in the second half of the 3rd millennium BC.²¹

The precious grave goods found in some princely graves not only demonstrate the skills of craftsmen and access to long-distance trade networks but,²² more importantly, reflect the high social status of the deceased along Montenegro's Adriatic coast and in the Zeta valley.

Given that this population probably developed, largely due to advances in metallurgy, it is understandable that the metal objects found in princely graves – including both jewellery and weapons – reflect the sophistication of highly developed eastern communities.

POTTERY

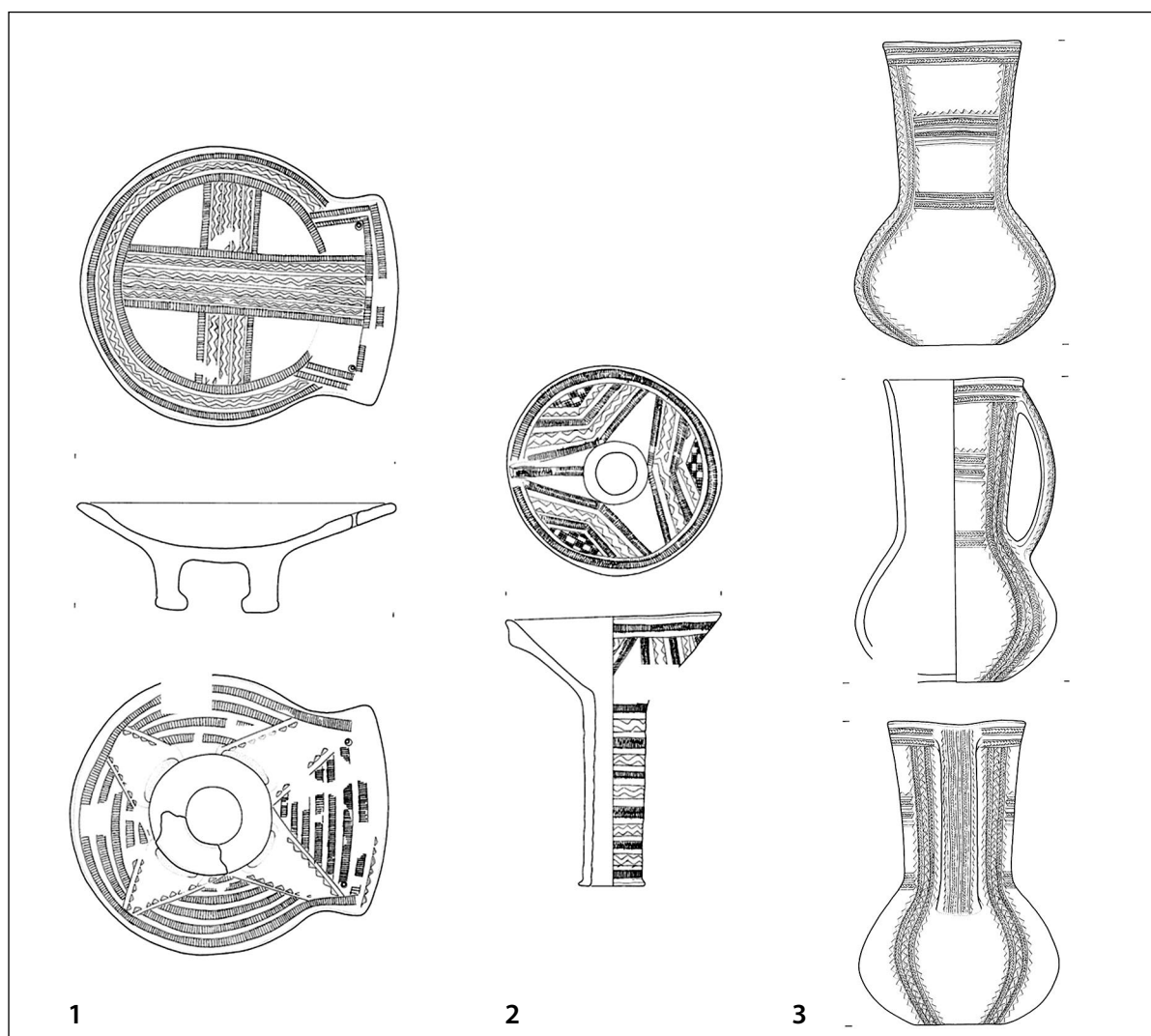
This distinctive ceramic sets, with stamp-rolled and excised decoration (Figs. 4-5) is a common grave good in all cist tombs of the Late Copper/Early Bronze Age mound horizon. Typically, each grave contains a platter with a fan-shaped rim extension and a pitcher or jug, as found in the mounds of Mala Gruda, Gruda Boljevića, and Mogila na

²¹ MELLER 2014: sl. 3.

²² MARAN 2007: 11–12.

²¹ MELLER 2014: fig. 3.

²² MARAN 2007: 11–12.

SLIKA 4. Gruda Boljevića u Podgorici: set keramike (prema: Guštin 2006, sl. 2-3)

FIGURE 4 Gruda Boljevića at Podgorica: pottery set (after Guštin 2006, Figs. 2-3)

i Mogila na rake. Ulomak identičnog tanjura otkriven je u Rubeži kraj Nikšića. Keramika iz grobnice Kujava – koja se sastoji od jednostavnog plitkog tanjura i duboke zdjele s izrazito uvučenim obodom razlikuje se oblikom, ali je ukrašena istom tehnikom. Slična kombinacija, iako neukrašena te različitih oblika – manji vrčić i stožasta zdjela – poznata je iz groba 15 humka 6 lokaliteta Štoj u istočnom zaleđu Skadarskog jezera.

Tu keramiku predstavlja poseban i trajan tip posuda s posebnim tipom ornamentike koja, čini se, predstavlja „neku vrstu mode” tog razdoblja, koja se proteže od istočnih Alpa i Karpatске kotline do obale Jadrana. Plitki tanjuri i vrčevi bez sumnje pripadaju izvornom regi-

Rake. One identical platter fragment was discovered in Rubeži near Nikšić. The pottery from the Kujava tomb – consisting of a simplified platter and a deep bowl with a strongly inward-turned rim differs in form, but is decorated with the same technique. A similar combination, though undecorated and of different forms – a smaller jug and a conical bowl – is known from grave 15 of mound 6 at Štoj in the eastern hinterland of Lake Skadar.

This pottery represents a special and long-lasting type of vessel, decorated with a special type of ornaments that seem to form a ‘fashion trend of the era’ extending from the Eastern Alps and Carpathian Basin to the Adri-

onalnom tipu koji se proizvodio u lokalnim radionicama te im je primarna namjena vjerojatno bila pogrebna.

Keramika iz crnogorskih humaka obično se klasificira kao „jadranski tip ljubljanske kulture”, iako se odlikuje prepoznatljivim značajkama i oblicima koji su M. Primas naveli da ga opiše kao „facies Kotor”. No, u širem području, „jadranski” i „ljubljski” elementi zapravo su prilično rijetki (Dimitrijević) te ih se redovito prepoznaje kao takve u slojevima lokalnih kultura (v. Forenbaher).²³

Asimetrični plitki tanjuri s lepezastim produžetkom redom su bogato ukrašeni i iznutra i izvana, a razlikuju se pretežno po načinu na koji im je oblikovano dno, koje može poprimiti oblik niže ili više prstenaste noge, ponekad s otvorima (sl. 4/1; 5/2, 4, 7–8). Kako je pokazala M. Primas, oblikovne analogije asimetričnim posudama nalazimo uglavnom u Grčkoj, ali ne i na kontinentu.²⁴

Vrčevi s dugačkom ručkom koja povezuje obod s ramenom ili trbuhom široko su rasprostranjen funkcionalan oblik u istočnoj Europi i Maloj Aziji. Među bogato ukrašenim keramičkim posudom nailazimo na različite oblike, uključujući visok i elegantan vrč iz Grude Boljevića, kompaktniji vrčić iz Male Grude i asimetrični iz Sutomora (sl. 4/3; 5/1, 5–6). Stoga predstavljaju popularan i dugotrajan istaknuti tip regionalne keramike koja se i proizvodila u nekoliko različitih lokalnih radionica.

Moguće tumačenje ove izvrsne keramike valja tražiti u njezinoj obrednoj svrsi. Za razliku od naseobinskih slojeva, u kojima su ulomci na taj način ukrašene keramike iznimno rijetki (pećina Odmuť i Ravlića pećina),²⁵ u kneževskim je grobovima bogato ukrašeno posuđe istog oblika redovit nalaz. Nameće se pitanje jesu li se te luksuzne inačice keramike koristile u svakodnevnom životu ili su osmišljene i

atic coast. The platters and jugs are without doubt of an original regional type produced by local workshops and probably intended primarily for burial purposes.

The pottery from the Montenegrin mounds has usually been classified as belonging to the “Adriatic type of the Ljubljana Culture,” although it has distinctive features and shapes that led M. Primas to describe it as “facies Kotor”. In reality, the “Adriatic” and “Ljubljana” elements are quite rare in the broader region (Dimitrijević) and are always recognised as such in the layers of local cultures (Forenbaher).²³

Asymmetrical platters with a fan-shaped extension are all richly decorated, both internally and externally and differ mainly in the modelling of the base, which can take the form of a low or high ring foot, sometimes with openings (Figs. 4/1; 5/2, 4, 7–8). As M. Primas has shown, the shape of these asymmetrical vessels has parallels mainly in Greece, but not on the continent.²⁴

Jugs with a long handle that connects the rim to the shoulder or belly are a widespread functional form in Eastern Europe and Asia Minor. Among the richly decorated pottery, we can observe different shapes, including the tall and elegant jug from Gruda Boljevića, the small compact jug from Mala Gruda, and the asymmetrical one from Sutomore (Figs. 4/3; 5/1, 5–6). They therefore represent a popular and long-lasting remarkable regional ceramic type, which was also produced by several different local workshops.

The explanation for this excellent pottery may lie in its ritual purpose. In contrast to the settlement layers, where such sherds decorated in this particular style are extremely rare (Odmuť Cave and Ravlića Cave),²⁵ the high decorated vessels of the same form are regularly

²³ DIMITRIJEVIĆ 1979: 321; FORENBAHER 2023: 17–95, fig. 11; 38, table 7.

²⁴ PRIMAS 1996: 57–61, Abb. 5.6.

²⁵ MARKOVIĆ 1985: pl. 27/ 2, 5; 28/ 4, 6–8; 29: 8; MARIJANOVIĆ 1981: pl. 36/ 6; 2012: pl. 68/ 5; 73/ 7.

²³ DIMITRIJEVIĆ 1979: 321; FORENBAHER 2023: 17–95, fig. 11; 38, table 7.

²⁴ PRIMAS 1996: 57–61, Abb. 5.6.

²⁵ MARKOVIĆ 1985: pl. 27/ 2, 5; 28/ 4, 6–8; 29: 8; MARIJANOVIĆ 1981: pl. 36/ 6; 2012: pl. 68/ 5; 73/ 7.

SLIKA 5. Keramički oblici: 1–3 Gruda Boljevića u Podgorici (prema Guštin 2006., sl. 2), 4–5 Mogila na rake, Sutomore (prema Zagarčanin 2016.), 6–7 Mala Gruda, Tivat (snimio: T. Lauko) i 7–8 Kujava II kod Danilovgrada (prema Lutovac 2017., sl. 2)

FIGURE 5 Ceramic forms: 1–3 Gruda Boljevića in Podgorica (after Guštin 2006, Fig. 2): 4–5 Mogila na Rake at Sutomore (after Zagarčanin 2016), 6–7 Mala Gruda in Tivat (photo by T. Lauko) and 7–8 Kujava II near Danilovgrad (after Lutovac 2017, Fig. 2)

izrađene kao pogrebne posude s određenom simbolikom?

Zbog ograničene i fragmentarne naravi oblika i dekorativnih elemenata građe otkrivene duž istočne obale Jadrana, na osnovi usporedbi s poznatijim, opsežnije istraženim zajednicama poput onih iz Ljubljanskog barja i Vučedola stvoren je pretjeran dojam kulturnog jedinstva.

Najnovija distribucijska karta, koju je izradila Elena Leghissa, nije uključivala položaje s nalazištima grobnih humaka ni u njima pronađene setove keramike, kao ni ulomke keramike otkrivene na pećinskim lokalitetima. Na spomenutoj karti označena su nalazišta ljubljanske kulture i njezine jadranske inačice s karakterističnim i uglavnom ukrašenim posuđem ljubljanske kulture.²⁶

APSOLUTNA I RELATIVNA KRONOLOGIJA

Prvu fazu u Crnoj Gori predstavlja grobna jama „osnivača” koja se nalazi u sklopu prvog nasipa humka s lokaliteta Gruda Boljevića. Metodom radiougljičnog datiranja, ulomak kosti iz groba smješten je približno u 3050. godinu pr. Kr. (3090. – 3044. cal BC), što ga smješta na početak trećeg tisućljeća pr. Kr. Središnji grob u Velikoj Grudi u Tivtu, čiji je inventar sličan onome „kneževskoga groba” iz Grude Boljevića, datira se u razdoblje od 2800. do 2700. godine pr. Kr. Ova dva datuma navode na zaključak da se „kneževski horizont” metodom radiougljičnog datiranja može smjestiti u prva dva ili tri stoljeća 3. tisućljeća pr. Kr.²⁷

U ovaj horizont radiougljično su datirani i nalazi iz pećine Odmut, čiji je VI. sloj s odgovarajućim ulomcima keramike smješten u razdoblje 3036. – 2754. cal/1σ. Istraživanja i analogije upućuju na to da su u tom razdoblju

found in princely graves. The question arises: Were these luxury ceramic variants used in everyday life, or were they designed and produced as funerary vessels with specific symbolism?

Due to the limited and fragmentary nature of the material forms and decorative elements found along the eastern Adriatic coast, comparisons with better known and more extensively researched communities such as Ljubljansko Barje and Vučedol have led to an exaggerated impression of cultural unity.

The sites and pottery sets from mounds, as well as the sherds from the caves, were not included in the latest map created by Elena Leghissa. This map highlighted the sites of the Ljubljana Culture and its Adriatic variant, with characteristic and mainly decorated vessels of the Ljubljana Culture.²⁶

ABSOLUTE AND RELATIVE CHRONOLOGY

The first phase is represented in Montenegro by the pit grave of 'the founder' within the first mound of the Gruda Boljevića mound. A bone fragment from the grave has been dated using C14 to approximately 3050 BC (3090-3044 cal BC), which places it at the beginning of the third millennium BC. In Velika Gruda in Tivat, the central grave with a similar inventory to the 'the princely grave' in Gruda Boljevića is dated to the period 2800-2700 BC. These two dates allow us to conclude that the "princely horizon" can be dated using C14 to the first two or three centuries of the 3rd millennium BC.²⁷

This horizon also includes a C14 date from Odmut Cave, where Layer VI, containing corresponding ceramic fragments, is dated to 3036-2754 cal BC. According to studies and analogies, this is the time when Odmut VI,

²⁶ LEGHISSA 2021: karta 1.

²⁷ Za ¹⁴C datume v. FORENBAHER 2023: 38–40.

²⁶ LEGHISSA 2021: Map 1.

²⁷ For the C14 dates see FORENBAHER 2023: 38–40.

formirani slojevi pećinskih nalazišta Odmut VI, Varvara A1, Ravlića pećina IIIa, Hateljska pećina III i Nezir IV.²⁸

Prikazani datumi daljnji su dokazi u prilog hipotezi da se jadranska kultura može usporediti s klasičnom vučedolskom kulturom, datiranom između 2900. – 2600. godine pr. Kr. i ranog heladskog razdoblja EH II, kako je predložio Philippe Della Casa, te kategorizirati kao drugu fazu mlađeg bakrenog doba.²⁹

Sveobuhvatna analiza cjelokupnih inventara koju je provela Margarita Primas rezultirala je smještanjem humaka s lokaliteta Velika i Mala Gruda u mlađe bakreno doba i u kronološkom i u kulturnom kontekstu.³⁰ Drugi autori ovaj kneževski horizont smještaju na početak starijeg brončanog doba smatrajući da je označio pojavu novih (brončanodobnih) društava.³¹

Na ovom mjestu važno je još jednom istaknuti kako smo suglasni s vremenskim određenjem „kneževskog horizonta” M. Primas. To je određenje kasnije potvrđeno ukopom „osnivača” u Grudi Boljevića, apsolutno datiranim u kraj 4. tisućljeća pr. Kr. Nakon prvog ukopa ispod humka nove crnogorske zajednice uslijedili su kontinuirani kneževski ukopi u grobnice u obliku cista.

PORIJEKLO I POVEZNICE

Kako bismo bili u mogućnosti pratiti porijeklo ove zajednice u crnogorskom zaleđu, prvo moramo razmotriti jamnu kulturu, koja je nastanjivala Pontsku stepu u mlađem bakrenom / starijem brončanom dobu te se datira u kraj 4. i prvu polovicu 3. tisućljeća pr. Kr. Prva crnogorska faza ovog „kneževskog horizonta” kulturno je povezana s grobnom jamom „osnivača” unutar prvog humka na lokalitetu Gruda

Varvara A1, Ravlića Cave IIIa, Hateljska Cave III, and Nezir Cave IV layers were formed.²⁸

The dates presented provide further evidence to support the hypothesis that Adriatic culture can be paralleled with classical Vučedol, dated between 2900-2600 BC and EH II, as proposed by Philippe Della Casa and marked as the second phase of the Late Copper Age.²⁹

A comprehensive analysis of all inventories conducted by Margareta Primas resulted in the placement of the mounds at Velika and Mala Gruda within the Late Copper Age, in terms of both chronological and cultural context.³⁰ Other authors see this princely horizon as the beginning of the Early Bronze Age, signifying the emergence of new (Bronze Age) societies.³¹

At this point it is important to reiterate our support for M. Primas' chronological definition of the “princely horizon”. This was later confirmed by the burial of ‘the founder’ in Gruda Boljevića, which was absolutely dated to the end of the 4th millennium BC. This first burial under the mound of new Montenegrin community was continuously followed by princely burials in cists.

ORIGINS AND CONNECTIONS

To trace the origins of this community in the hinterland of the Montenegrin coast, we must first consider the Yamnaya culture, a Late Copper Age/Early Bronze Age culture of the Pontic steppe dating to the end of the 4th and the first half of the 3rd millennium BC. The first Montenegrin phase of this ‘princely horizon’ is culturally associated with the pit grave of ‘the founder’ within the first mound of Gruda Boljevića and similar central pit graves from

²⁸ DELLA CASA 1995: 572; 1996: 131, Tab. 10.

²⁹ DELLA CASA 1995: 572; 1996: 131, Tab. 18.

³⁰ PRIMAS 1996. V. i DELLA CASA 1996: 135; GUŠTIN 2006: 89; 2017; GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 28–31.

³¹ MARAN 2007; GOVEDARICA 2010; zatim LUTOVAC 2016; ZAGARČANIN 2016.

²⁸ DELLA CASA 1995: 572; 1996: 131, Tab. 10.

²⁹ DELLA CASA 1995: 572; 1996: 131, Tab. 18.

³⁰ PRIMAS 1996. See also DELLA CASA 1996: 135; GUŠTIN 2006: 89; 2017; GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 28–31.

³¹ MARAN 2007; GOVEDARICA 2010; following LUTOVAC 2016; ZAGARČANIN 2016.

Boljevića, kao i sa sličnim središnjim grobnim jamama s položaja Ljubomir – Ljeskova glavica. Povezana je i s položajima u albanskom zaleđu, uključujući Šhtoj, Pazhok, Cerujë, Piskovë i Dukat.³² Karakteristično obilježje je tip ukopa u grobnu jamu u koju je pokojnik položen u zgrčenom položaju unutar humka.

Pogrebni običaji ukapanja u grobne jame upućuju na pripadnost grobova jugozapadnom ogranku jamne kulture. Međutim, teško je utvrditi jesu li ti pogrebni običaji bili izravno povezani s migracijom pripadnika jamne kulture ili ih je jednostavno usvojilo lokalno stanovništvo.³³ U svakom slučaju, običaj ukopa u pogrebnim humcima složenije izrade, bilo u obliku grobnih jama ili cista, jedna je od najupečatljivijih značajki društvenih promjena koje su se dogodile na kraju bakrenog doba.

Sljedeća faza u razvoju bili su, kako je prethodno spomenuto, bogati „kneževski” grobovi sa statusnim simbolima kao dio nošnje vladajuće elite, kao što su zlatne karičice, te oružje s vrijednim sjekirama i bodežima. Nadalje, osobito na području Crne Gore široko su rasprostranjene druge grobnice u obliku cista koje karakteriziraju pogoleme kamene konstrukcije i središnji položaj unutar većeg humka.

Spomenute karičice za kosu tipa Lefkada i Mala Gruda, uz oružje kao što su sjekire i bodeži kao insignije, sveprisutni su i prevladavaju u egejskom zaleđu, kao i širom istočnoeuropskog prostranstva. Neki primjerci mogu se naći i na položajima jamne kulture.

Set keramike s posebnom ornamentikom obvezan je nalaz i u „kneževskim” grobovima i u grobovima bez kraljevskih insignija. Od oblika, u egejskom području uglavnom prevladavaju plitki tanjuri, dok su na širem europskom području zastupljeni vrčevi. U jednom slučaju dio seta je ukrašeni lijevjak koji, među-

Ljubomir-Ljeskova glavica. It is also linked to sites in the hinterland of the Albanian coast, including Šhtoj, Pazhok, Cerujë, Piskovë, and Dukat.³² A characteristic feature is the type of pit grave burial, in which the deceased was placed in a crouched position within mounds.

The funeral rites involving pit grave burials indicate that these graves should be part of the southwestern branch of the Yamnaya culture. However, it is difficult to determine whether this directly involves the migration of the Yamnaya groups/people or simply the adoption of their funeral rituals by the local population.³³ In any case, the practice of burial with elaborate funeral mounds, whether in the form of pit graves or cist tombs, represents one of the most striking features of the social changes that occurred at the end of the Copper Age.

The next phase in this development, as mentioned above, are the rich 'princely' graves with status symbols as part of the ruling class's attire, such as golden lockrings and weapons with precious axes and daggers. Furthermore, other cist tombs characterised by substantial stone constructions and a central position within a large mound, are particularly widespread in the Montenegro area.

The aforementioned hair lockrings of the Leukas and Mala Gruda types, along with weapons such as axes and daggers as insignia, are ubiquitous and prevalent in the hinterland of the Aegean area and across the vast expanse of Eastern Europe. Some well-known examples can also be found at Yamnaya culture sites.

Pottery set with special ornamentation is mandatory both in 'princely' graves and in graves without royal insignia. The form of platters is mostly prevalent in the Aegean area, while the jugs are representative on a broader European trend. A decorated funnel is, in one case, part of a set and as such an isolated form

³² GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: sl. 9; GOVEDARICA 2016: Abb. 1.

³³ V. i HARRISON, HEYD 2007; HEYD 2011; LEGHISSA 2017: 271, bilj. 1199.

³² GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: Fig. 9; GOVEDARICA 2016: Abb. 1.

³³ See also HARRISON, HEYD 2007; HEYD 2011; LEGHISSA 2017: 271, note 1199.

tim, predstavlja izolirani oblik (sl. 4: 2; 5: 3).³⁴ Nameće se pomisao da taj bogato ukrašeni lijevak s položaja Gruda Boljevića simbolično predstavlja sapnicu, završetak mijeha koji se koristio u procesu obrade metala. Neukrašeni lijevci slične morfologije poznati su, primjerice, iz Panonije i Malića (Maliq) u Korčanskom okrugu (Korčë).³⁵

Prepoznatljiva izvedba ukrasa brazdastim urezivanjem koji pokrivaju gotovo čitavu površinu keramike ponukala je znanstvenike da ovaj ukras povežu s odavno poznatom, slično ukrašenom keramikom vučedolske kulture rasprostranjene u Posavini, pa čak i s kulturom Ljubljanskog barja, daleko na zapadu. Isticanjem „ljubljskih elemenata” i vučedolske kulture, iznimno rijetkih u jadranskom području, stvara se dojam postojanja snažnog kulturnog afiniteta i paralelnog razvoja. Međutim, trenutačno ne postoje pouzdani dokazi koji bi išli u prilog takvim zaključcima. S druge strane, u zajednicama vučedolske kulture i Ljubljanskog barja nisu potvrđeni „kneževski” elementi. Ukrašena keramika, kao i određeni detalji koji se odnose na oblike, rezultat je općih civilizacijskih dostignuća i modnih trendova na prijelazu iz bakrenoga u brončano doba u Europi.

Iznenadnom pojavom „kneževskog horizonta” na crnogorskom području nameće se pitanje je li on rezultat dolaska pridošlica koje su sa sobom donijele nove tehnološke spoznaje i otkrile rudne resurse u planinama ili, štoviše, razvile djelatnost obrade metala koju su im podarili svemogući bogovi? To pitanje o vučedolskoj metalurškoj djelatnosti postavio je Aleksandar Durman u svojem radu *Simbol boga i kralja. Prvi europski vladari*.³⁶ S druge strane, je li se ta visoka „kneževska” elita razvila kao rezultat svoje geografske uloge potencijalnih

(Fig. 4/ 2; 5/ 3).³⁴ It is tempting to think that this high decorated funnel from Gruda Boljevića symbolically represents a nozzle, endpiece of blow pipes for bellows used in metallurgical process. Undecorated funnels with similar morphology are e.g. known from Pannonia and in Malić (Maliq) in Korçë County.³⁵

The distinctive execution of the decoration with furrowed incisions, covering almost the entire surface of the pottery, has led researchers to link this ornamentation with the long-known, similarly decorated ceramics of the Vučedol Culture along the Danube/Sava River and even with the Ljubljansko Barje Culture in the far west. Emphasising the ‘Ljubljana elements’ and the Vučedol Culture, which are extremely rare in the Adriatic region, creates the impression of a strong cultural affinity and parallel development. However, currently, there is a lack of compelling evidence to support such conclusions. On the other hand, there is no evidence of ‘princely’ elements in the communities of Vučedol and Ljubljansko Barje. The decorated pottery, together with certain form details, is the result of general civilisational achievements and fashion trends at the turn of the Copper Age to the Bronze Age in Europe.

The sudden emergence of the ‘princely horizon’ in the Montenegrin region raises the question of whether it is the result newcomers with new technological knowledge who discovered the mineral resources in the mountains or even developed metal processing activities bestowed by the almighty gods? Aleksandar Durman posed such a question about the metallurgy of Vučedol in his work *Symbol of Good and King: The First European Rulers*.³⁶ On the other hand, did this high ‘princely’ elite develop as a result of their geographical role as potential

³⁴ Slične ukrašene zdjele poznate su i iz Batine i Opatovca (GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 30, sl. 12; LEGHISSA et al. 2020).

³⁵ HORVATH et al. 2013.; AGOLLI 2014: 395, P91–P92; v. i GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 30.

³⁶ DURMAN 2006.

³⁴ Similar decorated bowls are known from Batina and Opatovac (GUŠTIN, PRELOŽNIK 2015: 30, Fig. 12; LEGHISSA et al. 2020).

³⁵ HORVATH et al., 2013; AGOLLI, 2014: 395, P91–P92; see also GUŠTIN, PRELOŽNIK, 2015: 30.

³⁶ DURMAN, 2006.

posrednika između istočnog Sredozemlja, osobito prostora oko Egejskog i Jonskog mora, i središnjeg Balkana, pa i dalje, sve do samog ishodišta vučedolske kulture, a ne kao posljedica utjecaja kultura sa sjevera koje se često opisuju kao ljubljanska inačica vučedolske kulture?

Očigledno tek treba pronaći sveobuhvatno objašnjenje za upečatljive sličnosti zamjetne u oblicima i ukrasima keramike Ljubljanskog barja, Vučedola te osebujnog tipa keramičkih setova. Možda bi bilo korisno osvrnuti se na keramiku tipa *Furhenstich* srednjeg bakrenog doba. Unatoč značajnom vremenskom razmaku između ranije keramike tipa *Furhenstich* i crnogorskih kneževskih grobova od preko pola tisućljeća, uzorak ovog tipa tehnike ukrašavanja ilustrira, primjerice, kipiće iz Graza u austrijskom Steiermarku (sl. 6/1) koji pripada horizontu keramike kulture Retz-Gajary iz razdoblja sredine 4. tisućljeća pr. Kr.³⁷

Antropomorfna plitka figurica iz Graza s karakterističnim stožastim nastavkom za glavu i istaknutim ženskim poprsjem (sl. 6/1) podsjeća na takozvane violinske idole, karakteristične za starije brončano doba. B. Govedarica je predstavio grobove iz humaka s položaja Shtoj i Kuća Rakića (sl. 6/2) u kojima je pronađeno nekoliko violinskih idola, skrenuvši pozornost na slične antropomorfne figurice s lokaliteta Cernavodă III te onih kasne tripoljske kulture, s primjercima na kojima su se mogle skinuti glave, kao što je primjer s kipićem iz Graza (sl. 6/1) i drugih iz sličnog razdoblja. Najbolje paralele s nalazima iz Shtoja i Rakića Kuća su shematsko-apstraktni violinski idoli izrađeni od mramora, koji pripadaju skupinama Pelos i Plastiras 21 cikladske kulture. Osim različitog materijala i neobično visokog područja vrata i glave, idoli se odlikuju karakteristikama usporidivima s balkanskim primjercima.³⁸

Nova istraživanja, a prije svega i otkrića grade širokog raspona, prvi put omogućavaju da

intermediaries between the eastern Mediterranean, particularly the Aegean-Ionian Sea, and the central Balkans, and further on to the core of the Vučedol Culture, rather than as a consequence of influences from northern cultures, which are often described as the Ljubljana variant of the Vučedol Culture?

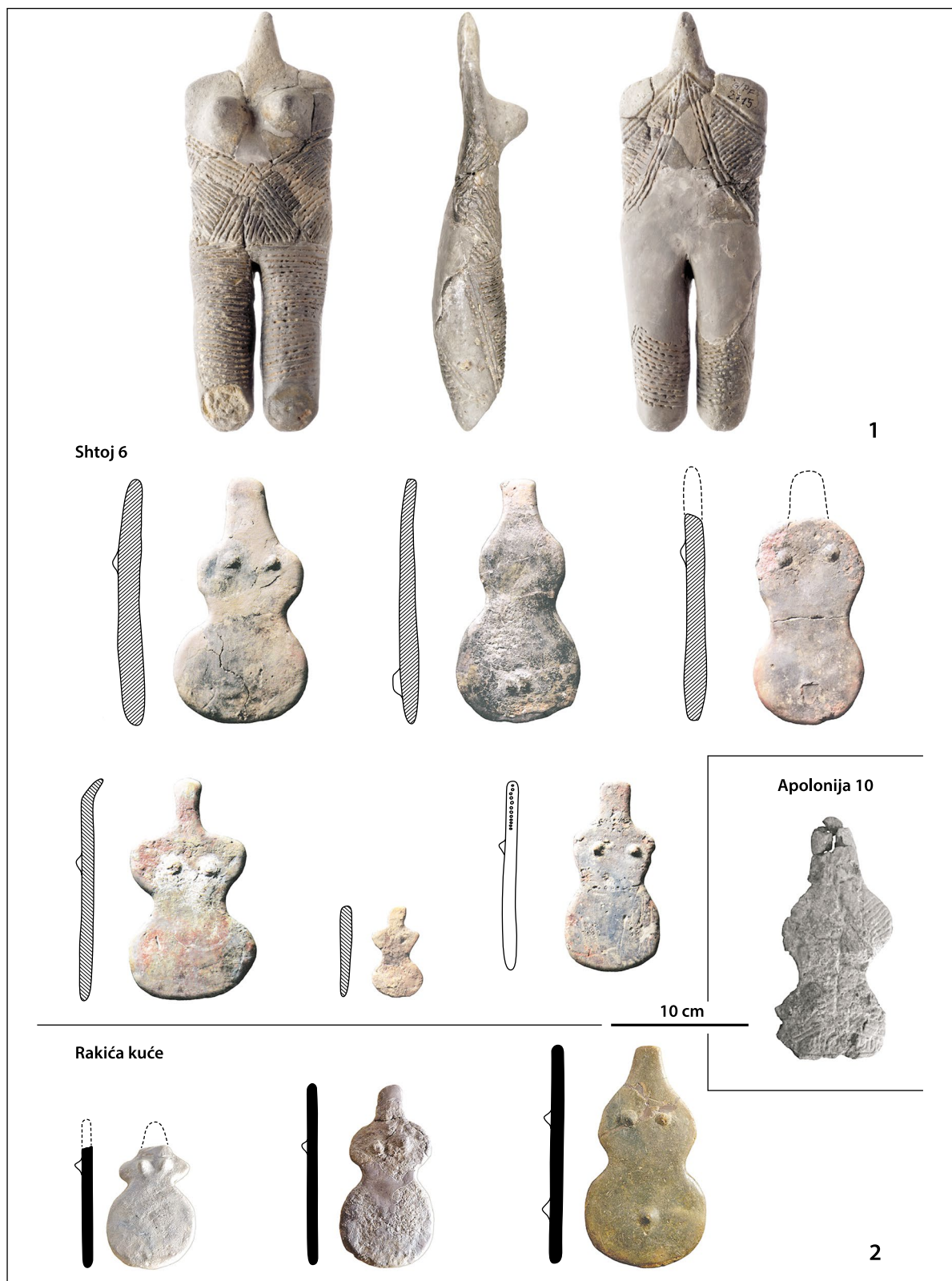
It is evident that a comprehensive explanation for the striking similarities observed in ceramic forms and decorations across the Ljubljansko Barje, Vučedol community, and the distinctive ceramic set type has yet to emerge. Perhaps it would be helpful to look back at the Furhenstich pottery type of the Middle Copper Age. Despite the significant time gap of over half a millennium between the earlier Furhenstich pottery type and the Montenegro princely graves, the pattern of this type of decoration technique is exemplified, for example, by the statuette from Graz in Austrian Steiermark (Fig. 6/1) which belong to the Retz-Gajary pottery horizon of the middle 4th millennium BC (Fig. 6).³⁷

The anthropomorphic shallow figurine from Graz with a characteristic conical-shaped attachment for the head and prominent female bust (Fig. 5/1) resembles the so-called violin idols, typical for the Early Bronze Age. B. Govedarica presented the graves from the mounds at Štoj and Kuća Rakića (Fig. 6/2), which contained few violin idols, and drew attention to similar anthropomorphic figurines from Cernavoda III and the Late Tripolje Culture, with examples that the heads were removable, as in the statuette from Graz (Fig. 6/1) and others of a similar period. The best parallels to the finds from Štoj and Rakića Kuće are the schematic-abstract violin idols made of marble from the Cycladic Pelos and Plastiras Group 21. Apart from a different material and an unusually high neck and head area, these idols exhibit comparable characteristics to the Bal-

³⁷ RUTTKAY, KRAMER 2004: 47–51; TIEFENGABER 2015: sl. na str. 242; v. i TOMAŽ 2008: 53–55, sl. 36–37.

³⁸ GOVEDARICA 2016.

³⁷ RUTTKAY, KRAMER 2004: 47–51; TIEFENGABER 2015: Fig. on p. 242; see also TOMAŽ 2008: 53–55, Fig. 36–37.

SLIKA 6. Kipić s Furchenstich ukrasom (odnosno ukrasom brazdastim urezivanjem) iz Graza (1.; Universalmuseum Joanneum Graz) i violinski idoli iz starijeg brončanog doba s položajâ Štoj, Rakića Kuće i Apolonia (2.; prema: Forenbaher 2023: sl. 7.)

FIGURE 6 Statuette with the Middle Cooper Age Furchenstich decoration from Graz (1; Universalmuseum Joanneum Graz) and violin idols from the Early Bronze Age from Štoj, Rakića kuća and Apolonia (2; after Forenbaher 2023: Fig. 7)

se utvrde bogati crnogorski „kneževski grobovi”, kao i tipološki jasno definirani violinski idoli, te da se, uz neke pouzdane datume dobivene metodom radiougljičnog datiranja, ukaže na poveznice s istočnojadranskim područjem i skrene pozornost na egejski svijet. To je posebna referentna točka rane faze cikladske kulture skupine Pelos u kojoj nalazimo ne samo najbolje analogije za naše violinske idole, nego i usporedive kamene grobnice u obliku cista.³⁹

Slični oblici posuda s ukrasnim motivima nastalima urezivanjem (poznatim i kao brazdato urezivanje), utiskivanjem i inkrustacijom mogu se pratiti od obronaka istočnih Alpa (Mondsee, Retz, Gajary) do Transilvanije.⁴⁰

ZAJEDNICA SA SKADARSKOG JEZERA NA PRIJELAZU IZ BAKRENOG U BRONČANO DOBA

Kao važan dio pogrebnog obreda, izgradnja grobnice u obliku ciste od iznimno teškog kamena bila je tehničko postignuće koje je zahtijevalo znatnu organizaciju ljudskih resursa. Slična postignuća preuzimale su organizirane neolitičke zajednice diljem Europe (i drugih kontinenata) u takozvanoj megalitskoj kulturi odnosno kulturi megalitskih grobova (dolmena).

Iako su humci vidljivi spomenici i tek ih je nekolicina arheološki istražena, slojevi istodobnih naselja poznati su samo s pećinskih

kan examples.³⁸

The new investigations and, above all, the recovery of a wide range of material, make it possible for the first time to identify the rich Montenegrin 'princely graves', as well as the typologically clearly defined violin idols and, together with some reliable radiocarbon dates, to point the way to a connection with the eastern Adriatic region and to draw attention to the Aegean world. This is a special reference point of the Early Cycladic Pelos culture, where not only the best analogies for our violin idols are present, but also the comparable stone cist tombs can be found.³⁹

Similar forms of vessels with decorative motifs made by incising (also known as grooved incising), embossing and incrustation can be traced from the outskirts of the Eastern Alps (Mondsee, Retz, Gajary,) to Transylvania.⁴⁰

LAKE SKADAR COMMUNITY AT THE TURN FROM THE COPPER AGE TO THE BRONZE AGE

As an important part of the burial ritual, the construction of a cist grave from extremely heavy stones was a technical achievement that required considerable organisation of human resources. Similar achievements were emulated by organised Neolithic communities throughout Europe (and other continents) in the so-called Megalithic (Dolmen) Graves Culture.

Although the mounds are visible monuments and several of them have been archaeological researched, the contemporary settlements lay-

³⁹ GOVEDARICA 2016: 95–96: *Die Grubengräber aus Shtoj und Rakića Kuće, in denen Violin-Idole geborgen wurden, können eindeutig der Ljubljana-Kultur zugeordnet werden. Dafür spricht neben den typologischen Merkmalen der zusammen mit ihnen gefundenen Keramikgefäße auch die Position des Grabes № 1 im Hügel Rakića Kuće unmittelbar neben dem zentral gelegenen Grab № 3 des adriatischen Typs der Ljubljana-Kultur.* [„Humci s položaja Shtoj i Rakića Kuće u kojima su otkriveni violinski idoli mogu se jednoznačno pripisati ljubljanskoj kulturi. Osim tipoloških obilježja keramičkih posuda pronađenih uz njih, to potvrđuje i položaj groba br. 1 u humku Rakića Kuće neposredno pokraj središnjeg groba br. 3 jadranskog tipa ljubljanske kulture.”]

⁴⁰ KALICZ, HORVÁTH 2010; TIEFENGRABER 2015.

³⁸ GOVEDARICA 2016.

³⁹ GOVEDARICA 2016: 95–96: *Die Grubengräber aus Shtoj und Rakića Kuće, in denen Violin-Idole geborgen wurden, können eindeutig der Ljubljana-Kultur zugeordnet werden. Dafür spricht neben den typologischen Merkmalen der zusammen mit ihnen gefundenen Keramikgefäße auch die Position des Grabes № 1 im Hügel Rakića Kuće unmittelbar neben dem zentral gelegenen Grab № 3 des adriatischen Typs der Ljubljana-Kultur.*

⁴⁰ KALICZ, HORVÁTH 2010; TIEFENGRABER 2015.

nalazišta Odmut i Ravlića pećina. Arheološka iskapanja Predraga Lutovca na gradini Samobor⁴¹ na obali Skadarskog jezera iznjedrila su brojne ulomke keramike koji bi se vremenski također mogli podudarati s pogrebnom keramikom otkrivenom u grobovima. Ako su humci s grobnicama i grobnim priložima bili izuzetni, prvi korak ka priznavanju domaćeg okruženja ovog prapovijesnog društva na prijelazu iz starijeg brončanog doba jest istraživanje naselja.

Moguće je potvrditi da različita građa grobnih priloga, od bogatih primjeraka s položajâ Gruda Boljevića te Velika i Mala Gruda do skromnijih priloga na drugim lokalitetima koji uključuje samo dva seta posuđa, ukazuje na postojanje dviju različitih socijalnih razina. Važno je napomenuti da su ključna obilježja tih lokaliteta humak i kamena grobnica. Njihova je izgradnja iziskivala značajne napore i podrazumijevala veliko poštovanje prema pokojnicima, kao i razvijenu društvenu strukturu. U većini su se slučajeva velike vapnenačke ploče pridobivale i prenosile do konačnog počivališta pokojnika s velike udaljenosti.

Ostaje nejasno gdje su korijeni te iznenadne pojave do koje je došlo u regiji između Kotorškog zaljeva i šireg područja Skadarskog jezera s „kneževskim horizontom”. Je li moguće da je pritom važnu ulogu odigrao dolazak pridošlica koje su sa sobom donijele nova tehnološka znanja i otkrile potencijal rudnih resursa u planinama ili, štoviše, razvile djelatnost obrade metala koju su im podarili svemogući bogovi?⁴²

Područje se otvorilo prema moru, a početkom 3. tisućljeća pr. Kr., s početkom ruta koje su vodile prema novim centrima moći u području Podunavlja, pojavila se lokalna elita čija se važnost i moć odražavaju u velikim humcima i izuzetnim grobnim priložima.

Razlozi za takav neočekivani uspon još uvijek nisu sasvim jasni. Je li jednostavno riječ o strateškom položaju? Ili o posljedicama migra-

ers are known only from the caves of Odmut pećina and Ravlića pećina. Archaeological excavations by Predrag Lutovac on the Samobor gradina (hillfort)⁴¹ on the shores of Lake Skadar have brought to light numerous ceramic fragments, which may also correspond chronologically to the funerary ceramics discovered in the graves. If the mounds with their tombs and grave goods were exceptional, the research of the settlement is the first step towards recognising the domestic world of this prehistoric society at the turn of the Early Bronze Age.

It can be acknowledged that the different grave goods assemblages, ranging from the rich examples from Gruda Boljevića and both Velika and Mala Gruda to the poorer assemblages comprising only two sets of vessels at other sites, represent the existence of two distinct social levels. It is important to note that the key feature of these sites is the mound and stone tomb. The construction of these required a significant effort and assumed a high degree of respect for the deceased and a developed social structure. In the majority of cases, the large limestone slabs were quarried and transported from a considerable distance to the final resting place of the deceased.

The roots of this sudden development in the region between the Kotor Bay and the wide surroundings of Lake Skadar with the ‘princely horizon’ remain unclear. Is it possible that the emergence of newcomers with new technological knowledge, who discovered the potential of mineral resources in the mountains or even developed the metallurgical activities given by the almighty gods may have played a role?⁴²

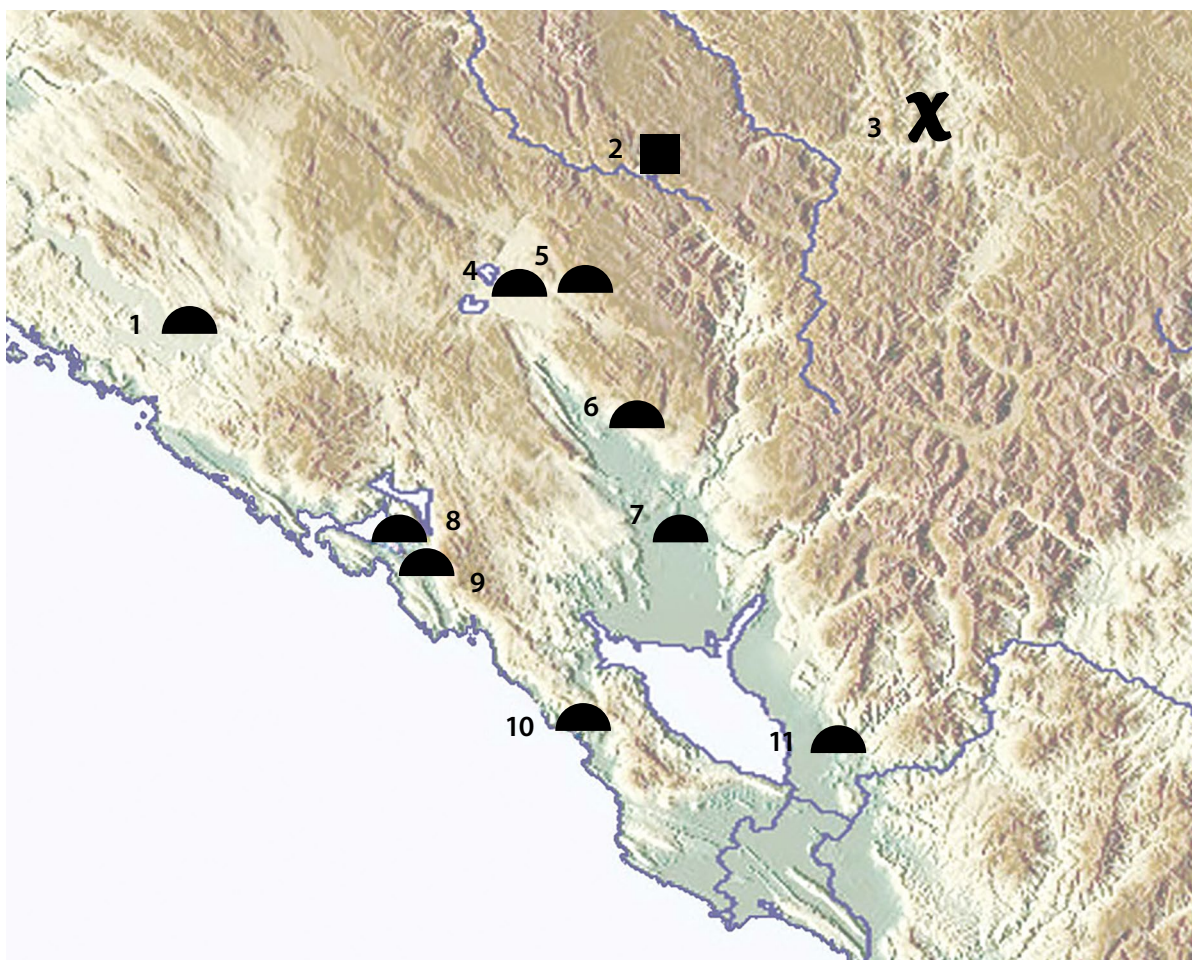
This region opened to the sea and at the beginning of the 3rd millennium BC with the beginning of the routes to the new centres of power in the Danube area, a local elite emerged, whose importance and power are reflected in the large mounds and exquisite grave goods.

⁴¹ Podatke pružio osobno P. Lutovac.

⁴² DURMAN 2006: 25–47; TERŽAN 2023: 170–171.

⁴¹ Personal information by P. Lutovac.

⁴² DURMAN 2006: 25–47; TERŽAN 2023: 170–171.

SLIKA 7. Položaji mlađeg bakrenog doba u crnogorskom zaleđu Jadrana i Skadarskog jezera: ■ pećine, ● tumuli, X mogući rudnici u području bogatom bakrenom rudačom: 1. Leskova glavica, 2. Odmut, 3. Šuplja stena, 4. Nikšić – Čemenci, 5. Nikšić – Rubeža, 6. Podgorica – Gruda Boljevića, 7. Kuće Rakića, 8. Tivat – Mala Gruda, 9. Tivat – Velika Gruda, 10. Sutomore – Mogila na rake, 11. Štoj (izradio: A. Preložnik)

FIGURE 7 Late Copper Age sites in the hinterland of the Montenegrin coast and Lake Skadar: ■ caves, ● tumuli, X possible mines in the area rich with copper ore: 1 Leskova glavica, 2 Odmut, 3 Šuplja stena, 4 Nikšić-Čemenci, 5 Nikšić-Rubeži, 6 Podgorica-Gruda Boljevića, 7 Kuće Rakića, 8 Tivat-Mala Gruda, 9 Tivat-Velika Gruda, 10 Sutomore-Gomila na Rake, 11 Štoj (made by A. Preložnik)

cija novih doseljenika? Možda se radi o prihvatanju novih društveno-ekonomskih odnosa i usvajanju novih tehnoloških znanja? Ili o sudbonosnoj kombinaciji svih tih čimbenika? U svakom slučaju, „crnogorski knezovi” su odigrali značajnu i, na mnogo načina, iznimnu ulogu na pozornici europske povijesti na prijelazu iz bakrenog u brončano doba.

Konačno, da bi se definirao ovaj crnogorski kulturni fenomen, bitno je uzeti u obzir niz elemenata, uključujući i odgovarajući prostorni kontekst. U ovom slučaju, ponovno ćemo se usredotočiti na tip ukopa – u humcima koji ih čine istaknutima u krajoliku, s grobnom

The reasons for such an unexpected rise are not yet entirely clear. Is it simply a convenient strategic location? Or is it the result of the migration of a new settler? Perhaps the acceptance of new socio-economic relations and the adoption of new technological knowledge? Or a fateful combination of all these factors? Either way, the ‘Montenegrin princes’ played a significant and, in many ways, exceptional role on the stage of European history at the turn of the Copper and Bronze Ages.

Finally, to define this Montenegrin cultural phenomenon, it is essential to consider a number of elements together with the correspond-

arhitekturom koja uključuje kamene ciste i zgrčene ukope. Odgovarajući prilozi – nakit, oružje, alat kao simboli vladavine i jedinstveni setovi keramike za obredne svrhe, izvrsne izrade – dodatno karakteriziraju i definiraju ovu istaknutu pojavu.⁴³

S obzirom na jedinstvenost građe te na temelju spomenutih usporedbi jasno je da je predmet našeg promatranja razvijeno, neovisno društvo sa snažnim vezama, osobito na području Sredozemlja. To društvo karakteriziraju statusni simboli kao što su oružje i zlatne naušnice, kao i oblici keramike koji veoma nalikuju egejsko-grčkim predlošcima. Karakterističan način ukrašavanja keramike pridaje ovoj zajednici snažan lokalni karakter.

U svakom slučaju, na području između Crnogorskog primorja i priobalnog pojasa Skadarskog jezera koji uključuje humke i na albanskoj strani, koje obuhvaća i riječne doline Zete i Morače, moramo se pozabaviti zajednicom koja zauzima vrlo kompaktno i istaknuto mjesto u europskoj ranoj prapovijesti u geografskom i kulturnom smislu. Kao takvo, to visokorazvijeno društvo zaslužuje konkretnije priznanje dodjelom odgovarajućeg imena.

Izraz „facijes Kotor” prvotno je predložila Margarita Primas na temelju dva humka koja su tada bila poznata u Tivatskom polju u blizini Kotora na crnogorskoj obali. S obzirom na prostornu usporedivost elemenata povezanih s horizontom „crnogorskih knezova” (sl. 7), umjesto suvremenog pojma Crna Gora i povezanosti s područjem Albanije, najprikladnijim se čini pojam „zajednica sa Skadarskog jezera” s prelaska iz bakrenog u brončano doba.

ing spatial context. In this case, we will again focus on the type of burial: in mounds making them prominent in the landscape, featuring grave architecture consisting of stone cists and crouched inhumation. The corresponding accessories – jewellery, weapons, tools as symbols of ducal power and unique ceramic sets for ritual purposes and of excellent workmanship – further characterise and define this outstanding phenomenon.⁴³

Considering the uniformity of the material and based on the above comparisons, it is clear that we are observing a developed, independent society with strong connections, particularly in the Mediterranean area. This society is characterised by status symbols such as weapons and gold earrings, as well as by the forms of the pottery, which closely resemble Aegean-Greek models. The distinctive ceramic decoration gives this community a strong local character.

In any case, in the area between Montenegrin Primorje (coast), surroundings of Lake Skadar with the mounds also on its Albanian side and encompassing the river valleys of Zeta and Morača, we have to deal with the community that stands in European early prehistory geographically and culturally very compact and prominent. As such, this highly developed society deserves more concrete recognition through the appropriate formed name.

The term ‘facies Kotor’ was originally proposed by Margareta Primas based on the two mounds that were known at the time in Tivatsko polje (Tivat Field) near the town of Kotor on the Montenegrin coast. Given the spatial comparability of the elements associated with the ‘Montenegrin princes’ horizon (Fig. 7), the term Copper/Bronze Age ‘Lake Skadar community’, instead of the modern term Montenegro and connection with the Albanian area, seems most appropriate.

***Translation and proof-reading:
ETNOtrend d.o.o.***

⁴³ GUŠTIN 2006: 89.

⁴³ GUŠTIN 2006: 89.

LITERATURA / REFERENCES

- AGOLLI, E. 2014, *The Shaping of Social Complexity, Networks and Cultural Transmissions: Pottery from the Bronze and Iron Age Communities of Southern Illyria and Northern Epirus (2500-500 B.C.)*, unpublished PhD thesis / neobjavljena disertacija, Los Angeles: University of California.
- BAKOVIĆ, M. 2011, The princely Mound Gruda Boljevića, Podgorica, Montenegro, in/u: *Ancestral landscapes: burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatique - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, Borgna, E., Müller Celka S. (eds./ur.), Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Série recherches archéologiques, 58, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 375–381.
- BAKOVIĆ, M., GOVEDARICA, B. 2009, Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, XXXVIII/knj. 36, 5–21.
- БАКОВИЧ, М., ГОВЕДАРИЦА В. 2010, Находки из «княжеского» кургана Груда Больевича в Подгорице, *Stratum Plus*, 2, 269–279.
- DANI, J., 2021, Milleker's pride and joy, in/u: *Danubian Route of the Yamnaya Culture. The Barrows of Vojvodina*, Jarosz, P., Koledin, J., Włodarczak, P. (eds./ur.), Budapest: Archeolingua, 195–206.
- DELLA CASA, Ph. 1996, *Velika Gruda II. Die bronzzeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 33, Bonn: Rudolf Habelt Bonn.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, in/u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja, III – Eneolit*, Benac, A. (ed./ur.), Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka istraživanja, 267–341.
- DURMAN, A. 2006, *Simbol Boga i kralja: prvi europski vladari / Symbol of God and king: the first European rulers*, Zagreb: Galerija Klovičevi dvori.
- FORENBAHER, S. 2023, *Rane grobne gomile na Jadranu i raznolikost pogrebnih običaja u 3. tisućljeću pr. Kr. / Early Burial Mounds in the Adriatic and the Diversity of Mortuary Practice in the 3rd Millennium B.C.*, Monografije Instituta za arheologiju, XV, Zagreb: Institut za arheologiju Zagreb.
- GOVEDARICA B. 1989, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, *Centar za balkanološka ispitivanja*, Djela, LXVII/knj. 7, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka istraživanja.
- GOVEDARICA B. 2006., Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXXV/ knj. 33, 95–114.
- GOVEDARICA, B. 2010, Grab- und Opferfunde aus dem Hügel Gruda Boljevića (erste Hälfte des 3. Jahrtausend v. Chr.), in/u: *Panta rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory*, presented to Juraj Pavúk on the Occasion of 75th birthday, Mellnerová Šuteková, J., Pavúk, P., Kalábková, P., Kovár, B. (eds./ur.), *Studia Archaeologica et Medievalia*, XI, Bratislava: Comenius University, Olomouc: Archaeological centre, 179–188.
- GOVEDARICA, B. 2016, Violin-Idole aus Hügelgräbern der beginnenden Bronzezeit in Nordalbanien und Montenegro, in/u: *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur Frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien*, Zanoci A., Kaiser E., Kashuba M., Izbitser E., Băţ M. (eds./ur.), Chişinău: National Museum of History of Moldova, Freie Universität Berlin, 85–101.

- GUŠTIN, M. 2006, Prvi vladari između Egejskog i Jadranskog mora / First rulers between the Aegean and Adriatic seas, in/u: *Simbol Boga i Kralja: prvi europski vladari / Symbol of God and king: the first European rulers*, Durman, A. (ed./ur.), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 87–98.
- GUŠTIN, M. 2017, Gruda – poslednji dom prvih knezov v Črni Gori iz obdobja Bakrene dobe / Gruda – last home of the first princes in Montenegro from Late Copper Age, *Arhitekturni razgledi*, XVIII(1), 94–101.
- GUŠTIN, M., PRELOŽNIK, A. 2015, Gruda Boljevića. Kneževska humka kasnog bakarnog doba, in/u: *Podgorica, praistorijske humke i srednjevekovne nekropole. Gruda Boljevića*. Saveljić-Bulatović, L., Guštin, M., Hincak, Z. (eds./ur.), Podgorica: JU muzeji i galerije Podgorice, 15–47.
- HARRISON, R., HEYD, V. 2007, The transformation of Europe in the third Millenim BC: the example of »Le Petit-Chasseur I + III« (Sion, Valais, Switzerland), *Prähistorische Zeitschrift*, 82(2), 129–214.
- HEYD, V. 2011, Yamnaya groups and mounds west of the Black sea, in/u: *Ancestral landscapes: burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatique - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, Borgna, E., Müller Celka, S. (eds./ur.), Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Série recherches archéologiques, 58, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 535–555.
- HORVÁTH, T., GHERDÁN, K., KULCSÁR, G., SIPOS, G., TÓTH, M. 2013, An Enigmatic Funnel Find of the Somogyvar-Vinkovci Culture from Balatonőszod-Temetői dűlő in Transdanubia, Hungary, *Interdisciplinaria archaeologica*, 4(1), 23–38, 195–255.
- KALICZ, N., HORVÁTH, L. 2010, Die kupferzeitliche Protoboleraz-Phase (Gruppe) im Lichte der neuen Ausgrabungen in Sudwest-Transdanubien, in/u: *Panta rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory*, presented to Juraj Pavúk on the Occasion of 75th birthday, Mellnerová Šuteková, J., Pavúk, P., Kalábková, P., Kovár, B. (eds./ur.), *Studia Archaeologica et Medievalia*, XI, Bratislava: Comenius University, Olomouc: Archaeological centre, 407–433.
- LEGHISSA, E. 2021, Deschmann's pile dwelling sites near Ig and the cultural-chronological attribution of the Late Copper Age Ljubljana culture / Kulturna in časovna umestitev pozno-bakrenodobne ljubljanske kulture na Dežmanovih koliščih pri Igu, *Arheološki vestnik*, 72, 7–51.
- LEGHISSA, E., KASZTOVSZKY, Z., SZILÁGYI, V., HARSÁNYI, I., DE MIN, A., PRINCIVALLE, F., MONTAGNARI KOKELJ, M., BERNARDINI, F. 2020, Late-Copper-Age decorated bowls from the Trieste Karst (north-eastern Italy): What can typology, technology and non-destructive chemical analyses tell us on local vs. foreign production, exchange systems and human mobility patterns?, *Quaternary international*, 539, 92–104.
- LUTOVAC, P. 2017, Nalazi iz tumula u selu Kujava kod Danilovgrada, *Godišnjak Centra za balcanološka ispitivanja*, 46, 55–75.
- MARAN, J. 1998, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 53, Bonn: Rudolf Habelt Bonn.
- MARAN, J. 2007, Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC; The Unfolding of the Mediterranean World, in/u: *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders*, Aegaeum, 27, Galanaki, I., Tomas, H., Galanakis, Y., Laffineur, R. (eds./ur.), Liège: Université de Liège, Austin: University of Texas, 3–21.
- MARIJANOVIĆ, B. 1981, Ravlića pećina (Peć Mlini), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 35–36, 1–97.

- MARIJANOVIĆ, B. 1991, Ljubljanska kultura na istočnoj jadranskoj obali, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 84, 215–245.
- MARKOVIĆ, Č. 1977, The Stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave, *Archaeologia Jugoslavica*, 15, 7–12.
- MELLER, H. 2014, Die neolitischen und bronzezeitlichen Goldfunde Mitteldeutschlands – Eine Übersicht, in/u: *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber / Metals of power – Early gold and silver*, Meller, H., Risch, R., Pernicka, E. (eds./ur.). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle, 611–716.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M., TRBUHOVIĆ V. 1971, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju / Fuilles des tumulus de l'age du bronze ancienne dans la plaine de Tivat, *Stari-nar*, XXII, 129–144.
- PRIMAS, M. 1996, *Velika gruda I. Hügelgräber der frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 32, Bonn: Rudolf Habelt.
- RADUNOVIĆ, N. 2022, Catalog No. 28; Burial assemblages, in/u: Gyucha A., Parkinson W. A., *First Kings of Europe*, Exhibition Catalog, Chicago: Field Museum of Natural History.
- RUTTKAY, E., KRAMER, D. 2004, Graz-iella aus dem frühen 4. vorchristlichen Jahrtausend. Die erste (fast) vollständige Frauenfigur mit Furchenstichverzierung, in/u: *Spannungsfeld Altstadt Tiefgarage: Stadtplanung, Stadtarchäologie*, Schild von Steier, Kleine Schriften, 20, Kramer, D. (ed./ur.), Graz: Landesmuseum Joanneum, Ur- und Frühgeschichtliche Sammlung, 2004, 47–51.
- SAVELJIĆ BULATOVIĆ, L., LUTOVAC, P. 2003, *Zlatno doba Crne Gore / The Golden Age of Montenegro*, Podgorica: JU muzeji i galerije Podgorice.
- TERŽAN, B. 2023, The Masters of Silver in the Central Balkans – A Brief Outline, in/u: *A Step into past. Approaches to Identity, Communications and Material Culture in South-Eastern European Archaeology*. Papers dedicated to Petar Popović for his 78th birthday, Monographs, 87, Govedarica, B., Vranić, I., Kapuran, A. (eds./ur.), Belgrade: Institute of Archaeology, 169–189.
- TIEFENGRABER, G. 2015, Chalkolithikum (= Kupferzeit; 4300– 2.500 v. Chr.), in/u: *Urgeschichte und Römerzeit in der Steiermark*, Geschichte der Steiermark, 1, Herbert, B. (ed./ur.), Graz: Böhlau Verlag GesmbH & Co.KG Wien Köln Weimar, 217–275.
- TOMAŽ, A. 2008, *Prva dama: ob odkritju prazgodovinske ženske figurine na Slovenskem / First lady: the discovery of a prehistoric female figurine in Slovenia*, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.
- ZAGARČANIN, M. 2016, Mogila na Rake. Kneževski tumul iz ranog bronzanog doba / „Mogila na Rake“. Princely mound from the early bronze age, *Nova antička Duklja*, VII, 7–20